

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(Yüksek Lisans Tezi)

**EBU'L-FETH MUHAMMED EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ'DE MU'TEZİLE
VE KOLLARI**

Hazırlayan

Zeynep RENÇBER

Danışman

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

ŞIRNAK 2019

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(Yüksek Lisans Tezi)

**EBU'L-FETH MUHAMMED EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ'DE MU'TEZİLE
VE KOLLARI**

Hazırlayan

Zeynep RENÇBER

Danışman

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

ŞIRNAK 2019

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyâl ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Zeynep RENÇBER

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

Ebu'l-Feth Muhammed Eş-Şehristânî'de Mu'tezile ve Kolları adlı yüksek lisans tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Zeynep RENÇBER

Danışman

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

Temel İslam Bilimleri Bölümü Başkanı

Doç. Dr. Mehmet Sait UZUNDAĞ

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU danışmanlığında Zeynep RENÇBER tarafından hazırlanan “Ebu’l Feth Muhammed Eş-Şehristani’de Mu’tezile ve Kolları” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

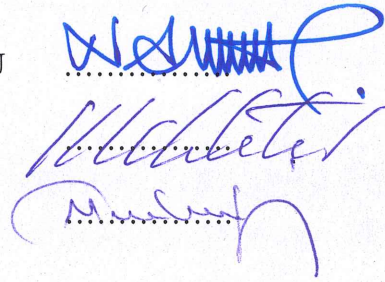
JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

Üye : Prof. Dr. Mehmet DALKILIÇ

Üye : Doç. Dr. M. Sait UZUNDAĞ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÜL
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İslam'ın insanlığa sunduğu düşünce ve ifade hürriyeti yanında, insanların farklı fitrat ve kâbiliyette yaratılmış olmaları, nasların kendi yapısından kaynaklanan bazı sebepler ve bir takım dâhili ve hârici sebepler sonucu İslam toplumunda, adına fırka ya da mezhep denen bazı düşünce ve anlayışların ortaya çıkmış olduğu tarihî bir hakîkattir. Bu itibarla çeşitli konularda olduğu gibi dinler ve mezhepler alanında da farklı düşünce ve anlayışlar her zaman var olmuştur. Hatta bu farklı düşünceler mezheplerin ortaya çıkmasının en önemli sebepleri olarak görülmüştür. Unutmamak gerekir ki, İslâm kültürünün hareketlilik, canlılık ve zenginlik kazanması da bu ihtilâflar yoluyla olmuştur.

Tezimizin asıl konusu Ebu'l Feth Muhammed eş-Şehristânî'de Mu'tezile ve Kollarıdır. Tezimiz bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte, Mu'tezile'nin doğuşu ve gelişmesi üzerinde durduktan sonra, birinci bölümde Mu'tezile mezhebinin fırkalarına değindik. Yani Ebu'l Feth Muhammed eş-Şehristânî'de Mu'tezile ve Fırkalarının nasıl değerlendirildiğini ve bu fırkaların özelliklerini, farklılıklarını izâh etmeye çalıştık. İkinci bölümde Mu'tezile mezhebinin kelâmî görüşlerini açıkladık.

Araştırma konumun seçimi ve hazırlanmasında yakın ilgi gösteren ve tavsiyelerini esirgemeyen gerek ders döneminde gerekse tez çalışmalarında kendisinden çok istifâde ettiğim tez danışmanım Doç. Dr. Nurullah Agitoğlu'na ayrıca, Doç. Dr. M. Sait Uzundağ ve Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç Bey'e teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep Rençber
Şırnak 2019

**EBU'L-FETH MUHAMMED EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ'DE
MU'TEZİLE VE KOLLARI**

Zeynep RENÇBER

Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans / 29. 08. 2019

Danışman: Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

ÖZET

Fetihler sonucu ülke topraklarının genişlemesi, değişik kültürlerle olan münasebetler, batı dünyasındaki felsefi eserlerin tercüme edilmesi Müslümanların farklı düşüncelerine ve ihtilâfların artmasına neden oldu. Mu'tezile mezhebi, Hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıkmış, dördüncü asrın sonlarına kadar varlığını korumuştur. Bu zaman zarfında İslam coğrafyasında epey yankı uyandıran Mu'tezile hakkında iyi ya da kötü pek çok şey söylenmiştir.

Tezimizin asıl konusu Ebu'l Feth Muhammed eş-Şehristânî'de Mu'tezile ve Kollarıdır. Tezimiz bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte, Mu'tezile'nin doğuşu ve gelişmesi üzerinde durduktan sonra, birinci bölümde Mu'tezile mezhebinin fırkalarına değindik. Yani Ebu'l Feth Muhammed eş-Şehristânî'de Mu'tezile ve Fırkalarının nasıl değerlendirildiğini ve bu fırkaların özelliklerini, farklılıklarını izâh etmeye çalıştık. İkinci bölümde Mu'tezile mezhebinin kelâmî görüşlerini açıkladık.

İslam Mezhepleri Tarihi içerisinde bu kadar öneme sahip olan Mu'tezile, Şehristânî'nin dikkatini çekmiş, bu vesileyle çalışma alanına girmiş ve bu mezhep hakkında çok detaylı ve önemli bilgileri kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Şehristânî, Fırka.

**THE BRANCHES OF THE MU‘TAZİLÄH IN
EBU'L-FETH MUHAMMAD EŞ-ŞEHRİNSTANİ**

Zeynep RENÇBER

Şırnak University, Institute of Social Sciences

Department of Basic İslamic Sciences

MA Thesis /29.08. 2019

Advisor: Assoc. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

ABSTRACT

The expansion of the territory of the country as a result of the conquests, relations with different cultures, and the translation of philosophical works in the western world caused Muslims to think differently and increase conflicts. The Mu'tazilah sect emerged at the beginning of the second century of Hijri, and remained in existence until the end of the fourth century. Much has been said about the Mu'tazilah, which has had a strong impact on Islamic geography during this period, either good or bad.

The main subject of our thesis is the Mutezile and its branches in Abu'l Feth Muhammad Şehristani. Our thesis consists of an introduction and two main sections. In the introduction, after emphasizing the birth and development of the Mu'tazilah, in the first part, we referred to the branches of Mu'tazilah sect. In other words, we tried to explain how Mutezile and its branches are evaluated in Abu'l Feth Muhammad Şehristani and their characteristics and differences. In the second part, we explained the theological views of Mutezile sect.

Mu'tezile, which has so much importance in the history of Islamic Sects, attracted the attention of Şehristani, entered into the field of study on this occasion and wrote very detailed and important information about this sect.

Key Words: The Mu'tazilah, Şehristânî, Sect.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	III
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	IV
TEZ KABUL VE ONAY	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	12
A-KELİMENİN ANLAMI VE ORTAYA ÇIKIŞI	12
B- MU'TEZİLE'NİN İTİKADÎ BİR MEZHEP OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI.	14
C-MU'TEZİLE'NİN DOĞUŞUNA ETKİ EDEN SEBEPLER	22
1-Müslümanlar Arasındaki Dini ve Siyasi İhtilâflar	25
2-Yabancı Din ve Kültürlerin Tesiri.....	27
D-MU'TEZİLE VE ÇÖKÜŞ SEBEPLERİ	28
E-MU'TEZİLE MEZHEBİNDE DİKKAT ÇEKEN ŞAHISLAR VE ESERLER	31
F-MU'TEZİLE'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNE KATKILARI VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU	33
BİRİNCİ BÖLÜM.....	36
A-MU'TEZİLE'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ.....	36
1-Tevhid.....	37
2-Adl-Adalet.....	44
3-El-Va'd Ve'l Va'id	53
4-Menzile Beyne'l- Menzileteyn.....	57
5-Emr Bi'l- Ma'rûf Ve'n- Nehy 'Ani'l- Münker	61
B-MU'TEZİLENİN DİĞER GÖRÜŞLERİ	64
1-Halku'l-Kur'ân-Kur'an-ı Kerim'in Yaratılmışlığı	64
2-Efal-i İbad-Kulların Fiilleri	66
İKİNCİ BÖLÜM	69
A-ŞEHRİSTÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	69
B-ŞEHRİSTÂNÎ'DE MU'TEZİLE VE KOLLARI.....	77
1-Vâsiliyye.....	78
2-Hüzeyliyye.....	81

3-Nazzâmiyye	82
4-Hâbitiyye ve Hadîsiyye.....	83
5-Bişriyye	84
6-Muammeriyye	86
7-Murdâriyye	87
8-Sümâmiyye	88
9-Hişâmiyye	89
10-Câhızıyye.....	90
11-Hayyâtıyye ve Ka'biyye.....	91
12-Cübbâiyye ve Behşemiyye	92
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA	98
ÖZGEÇMİŞ.....	102

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.y.	Aynı yer
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
dmr.	Demirbař no
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan
md.	Madde
nr.	Numara
r.	Rumî
s.	Sayfa
S.	Sayı
tp.	Tıpkıbasım
tsz.	Tarihsiz
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	Vefat yılı
vd.	Ve devamı
v.dğr.	Ve diğeri
Yay.	Yayınevi

GİRİŞ

A-KELİMENİN ANLAMI VE ORTAYA ÇIKIŞI

Sözlükte "*ayırarak, uzaklaştırmak*" anlamındaki "azl" kökünden sıfat¹ veya "*ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek*" manâsına gelen i'tizâl'den ism-i fail sigasında çekilen bir cem'i ismi olan Mu'tezile kelimesi "*uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen*" anlamına gelir.² Terim olarak ise, İtikadî meselelerin yorumunda akla ve irâdeye öncelik veren kelâm mezhebine verilen isimdir.³ Ayrıca Mu'tezile kelimesi üç ayrı kuşakta farklı manalarda kullanılmıştır. Birincisi; Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin hilafete getirilmesi noktasında hiçbir tarafı desteklemeyen bir kenarda duran gruplara verilen isim olması. İkincisi; Hicri ikinci asrın başlarından başlayarak tevhid, büyük günah işleyenlerin durumlarının ne olacağı ve insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olması gibi meselelerde akli esas alarak toplumun diğer kesimlerinden farklı ve özgün fikirleri öne sürenler için kullanılan bir isim olması. Üçüncüsü; İslam camiasını etkisi içerisine alan felsefî hareketleri tanıma, o dönemde yeni fethedilen yerlerdeki insanların sosyal, kültürel, siyasi ve fikrî problemleriyle yakından ilgilenerek ortaya çıkan bu sorunlara çözümler bulma arayışları neticesinde sistemleşen bir grubun adı olarak kullanılmasıdır.⁴

Mu'tezile adının ilk defa ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür:

1- Bir görüşe göre Hz. Ali'nin hilâfete getirilmesi veya Muâviye ile anlaşmazlığa düşmesi yahut Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye terk etmesi üzerine hiçbir tarafı desteklemeyen gruplara Mu'tezile veya Mu'tezele denmiştir.⁵

2- Diğer bir anlayışa göre ise Mu'tezile ismi, aşırı uçlardan uzak durduklarını ifade etmek için kendi mensuplarınca tercih edilmiştir. Binaenaleyh, "i'tizâl" kavramı Kur'an'da Kehf suresi ve Meryem suresinde müsbet mânada kullanılmıştır.

¹ Çelebi, İlyas, "**Mu'tezile**", DİA, TDV Yayınları, cilt, XXXI,1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 391-401.

² Meşkûr, Cevad, **Mezhepler Tarihi Sözlüğü**, çev. Söylemez, Mehmet Mahfuz, Ümit, Mehmet, Hakyemez, Cemil, Ankara Okulu, Ankara, 2011, s. 323-327; Topaloğlu, Bekir, **Kelâm İlmine Giriş**, Damla Yay. 1. Baskı, , İstanbul, 1981, s. 169.

³ Çelebi, İlyas, **a.g. md.**, s. 391.

⁴ Ünal, Bülent, Sabri Yılmaz, Hasan Hüseyin Ballı, v.dğr. İslam Mezhepleri Tarihi, DEUZEM Yay. 2. Baskı, İzmir, 2013, s.68.

⁵ Ebû Zehra, Muhammed, **Mezhepler Tarihi**, Çev. Sıbgatullâh Kaya, 1. Baskı, İstanbul, 1993, s. 136.

3- Ebü'l-Kâsım el-Belhî, Mu'tezile'nin büyük günah işleyen kimseyi kâfir veya mümin değil fâsık sayması sebebiyle bu adı aldığı kaydetmektedir.⁶

4- Daha çok Sünnî kaynaklarda Mu'tezile isminin, Vâsıl b. Atâ'nın mürtekeb-i kebîre konusunda farklı bir anlayışa sahip olan hocası Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılması ve onun Vâsıl'ın kendilerinden uzaklaştığını (i'tizâl) söylemesi sebebiyle ortaya çıktığı zikredilir. Bu olayı eş-Şehristânî "*el- Milel ve'n-Nihâl*" isimli eserinde şöyle aktarıyor: "*Hasan el- Basrî'nin yanına bir adam girdi ve ey dinin imamı, zamanımızda bir topluluk ortaya çıkmıştır ki bunlar büyük günah işleyenleri tekfir ediyorlar. Onların nazarında büyük günah küfürdür, kişiyi dinden çıkarır. Bu adamlar Hariciler'in Vaîdiyye koludur. Yine bir başka topluluk çıkmıştır ki bunlar da büyük günah işleyenleri ihmâl (ircâ) ediyorlar. Bunların nazarında büyük günah, eğer sahibinin imanı varsa, zarar vermez. Hatta onların mezheplerinde amel imanın bir rüknü değildir. Kişinin küfrü yanında nasıl tâati fayda vermezse, iman varsa günahı da zarar vermez. Bunlar dini ihmâl edenlerdir (Mürctie). Bunlar hakkında itikadî bakımdan nasıl hükmedersin?" diye sordu. Hasan el- Basrî bunun üzerine düşünceye daldı ve o daha cevap vermeden Vâsıl b. Atâ şöyle dedi: "Ben, büyük günah işleyen hakkında mutlak olarak ne mü'mindir ne de kâfirdir diyemeyeceğim. Belki o iki mertebe arasında bir yerdedir (el- menzilete beyne'l-menziletayn). O mü'min de değildir, kâfir de değildir." Sonra ayağa kalktı ve topluluktan ayrılarak, mescidin sütunlarından birinin yanına gitti. Hasan el- Basrî'nin cemâati içinden bir gruba bu görüşünü anlatmaya başladı. Bunun üzerine Hasan el- Basrî; '*i'tezele anna'l Vâsıl'* (Vasıl bizden ayrıldı) dedi. İşte Vâsıl ve taraftarlarına böylece "*Mu'tezile*" (ayrılanlar) adı verildi."⁷*

Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), Şehristânî (ö. 548/1153) gibi âlimler, Mu'tezile mensuplarını, kaderi tartışmaya açıp inkâr ettikleri veya kulun kendi fiillerini yaratmaya kadir olduğunu söyledikleri için Kaderiyye, Cehm b. Safvân'dan etkilendikleri ve sıfat-ı ilâhiyye, halk-ı Kur'an ve ru'yetullâh meselelerinde Cehmiyye'ye uydukları için Cehmiyye, "Allah şerri yaratmaz" dedikleri için Seneviyye ve Mecûsiyye, tövbe etmeden ölenlerin bağışlanmayacağını söyledikleri

⁶ Çelebi, İlyas, **a.g. md.** , s. 391-401.

⁷ Ebu'l-Feth Muhammed bAbdulkerim, eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, Trc. Öz, Mustafa, Ensar Neşr. 1. Baskı, 2005, İstanbul, s. 57-58; Işık, Kemal, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1. Baskı, 1967, s. 52; İrfan, Abdülhamid, **İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, Çev. Yeprem Saim, Marifet Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 1983, s. 94-95. ; Ahmed b. Muhammed, Râzî, **İtikâdât**, nşr. A.Sami en-Neşşâr, Kahire, 1402/1982, s. 39.

için Vaîdiyye, Allah'a bazı kadîm sıfatları nisbet etmekten kaçındıkları için Muattala olarak da adlandırmıştır.⁸ Câhiz, fâsıkın ebedî olarak cehennemde kalacağını ileri sürdüklerinden onlara Havâric ismini nisbet etmiştir. Ancak Mu'tezile âlimleri bu isimleri reddetmekte, kendilerini Mu'tezile'nin yanı sıra "*ashâbül-adl ve't-tevhîd, adliye, ehl-i adl, ehl-i hak, el-firkatü'n-nâciye*" gibi adlarla zikretmekte⁹, hasımlarına ise Mücbire, Kaderiyye, Müşebbihe, Haşviyye gibi isimler izâfe etmektedirler.¹⁰

Sonuç olarak: İ'tizâl yahut tarafsız kalıp bir yana çekilme lafzı, I/VII ve II/VIII. Hicri asrın ilk yarısına kadar olan dönemde, İslam tarihi ve siyasetle ilgili eserlerde çekişen ilk gruptan hiçbirini benimsemeyip, müstakil olup, tarafsızlığını korumak anlamında kullanılmıştır. Bu sebeple Cemel Savaşı'nda Ali ve Ayşe tarafını benimsemeyip, tarafsız kalan bir grubun Sıffin Savaşı'nda Ali ve Muâviye arasındaki çekişmeye katılmayan ve Nehrevân Savaşı'nda Ali'den eman dileyerek savaşa iştirak etmeyenlerin, Mu'tezile şeklinde isimlendirildiği bilinmektedir.¹¹

B- MU'TEZİLE'NİN İTİKADÎ BİR MEZHEP OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI

Sözlükte “ayrılmak, uzaklaştırmak” anlamındaki “a-z-l” kökünden sıfat olan Mu'tezile kelimesi “uzaklaşanlar, ayrılıp bir köşeye çekilenler” anlamına gelmektedir. Bu adın ilk defa ne zaman ve kimin için kullanıldığı konusunda kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir anlayışa göre “i'tizal” kelimesi, Hz. Ali Muâviye çekişmesi veya Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye bırakması üzerine “hiçbir gruba katılmayan, tarafsız kalanlar” için kullanılmış ve söz konusu gruplara “Mu'tezile” denmiştir. Muavîye ve diğer insanlardan ayrılıp evlerine ve mescitlere bağlanıp “biz ilim ve ibadet ile meşgulüz” dedikleri kaydedilmektedir.¹² Diğer bir anlayışa göre ise Mu'tezile ismi, aşırı uçlardan uzak durduklarını ifade etmek için mezhebin kendi mensuplarınca tercih edilmiştir.¹³

⁸ Topaloğlu, Bekir, **Kelam İlmîne Giriş**, Damla Yay. , 1.Baskı, İzmir, 1981, s. 170.

⁹ Şehristânî, a.g.e. , s. 55-56; Bulut, Halil İbrahim, **İslam Mezhepleri Tarihi**, DİB. Yay. , 2. Baskı, Ankara, 2016, s.196-197; Sarıkaya, M. Saffet, **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Rağbet Yay. , 7. Baskı, İstanbul, 2018, s. 121.

¹⁰ Bulut, Halil İbrahim, a.g.e. s. 196-197.

¹¹ Öz, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, Ensar Neşriyat, 4. Baskı, İstanbul, 2011, s. 322. Ayrıca bu konuda bkz. L. A. Nallino, “**Buhûs fi'l-Mu'tezile ve aslu tesmiyetihe**” et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye, trc. ,A. Bedevî, Beyrut, 1980, s. 179-180.

¹² Büyükkara, Mehmet Ali, Mazlum Uyar, İlyas Üzüm, Melmet Dalkılıç, v.diğ. ,İslam Mezhepleri Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yay. 3. Baskı, Eskişehir, 2012. s. 55.

¹³ Bulut, Halil İbrahim, a.g.e. s. 195.

Mu'tezile, İslam düşüncesinde ilk ortaya çıkan ve İslâm akaidinin akli esaslarını ortaya koyan büyük kelâm ekolüne verilen isimdir. Hicrî birinci yüzyılın sonlarında Basra'da doğmuş bu kelâm ekolünün, ikinci ve üçüncü hicrî asırlar boyunca İslâm düşünce tarihindeki rolü büyüktür.¹⁴ Mu'tezile'nin ortaya çıkış süreci, "el-menzile beyne'-menziletayn" ilkesinin ortaya çıkışıyla başlamıştır. İlerleyen yıllarda Mu'tezile'nin bir mezhep olarak teşekkülüne esas olacak görüşlerin en önemlilerini ilk olarak ortaya atanların Hasan el-Basrî'nin talabelerinden Vâsıl b.Atâ (131/748) ile Amr b.Ubeyd (144/761) olduğu kabul edilmektedir.¹⁵

Hasan el-Basrî'nin meclisinde büyük günah işleyenin durumunun sorulması üzerine Hasan el-Basrî'den önce Vâsıl bin Atâ cevap vererek, "*Ben büyük günah işleyen hakkında mutlak olarak ne mü'mindir ne de kâfirdir diyebilirim. Belki o iki mertbe arasında bir yeredir. O mü'min de değildir kâfir de değildir.*" dedikten sonra ayağa kalktı ve mescidin sütunlarından birinin yanına gitti. Bunun üzerine Hasan el-Basrî'nin "*İ'tezele annâ Vasıl*" ifadesini kullanması üzerine Vâsıl ve taraftarlarına Mu'tezile ismi verildi.¹⁶

Fakat günümüzde bu izâh şeklini birçok araştırmacı kabul etmemektedir. Vâsıl b. Atâ'nın mescitte bir sütundan diğerine geçmesi bir fırkayı isimlendirecek kadar önemli bir sebep olarak görülmemektedir. Kendileri ise yanlış ve sapkın görüş sahiplerinden ayrıldıkları için böyle isimlendirildiklerini ileri sürerler ve menşelerini Kur'ân-ı Kerîm'e bağlarlar. Kendilerini "*Ashabu adl ve tevhd*" ismiyle adlandırırılar. Aslında bu mezhebin i'tizâl veya başka bir isimle adlandırılması bu mezhebin doğmasında ve gelişmesinde büyük role sahip önemli bir faktör değildir. Hicrî birinci yüzyılın sonlarında, önceki yıllarda tartışılan kelâmî problemler halledilmediği için meseleler daha karmaşık bir hâl almıştır. Cemel, Sıffin ve Tahkim olaylarıyla büyüyen anlaşmazlık, ortaya bir de kader meselesinin çıkmasıyla siyasîlikten de öteye taşınmıştır. İlk olarak Vâsıl bin Atâ ve Amr bin Ubeyd ile başlayan i'tizâl hareketi gittikçe kuvvetlenmiş ve Abbasi yöneticilerinin de desteğini alarak resmî bir mezhep haline gelmiştir.¹⁷

¹⁴ İrfan, Abdülhamid, **İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları**, Trc. Saim Yeprem, Mârifet Yay. 1. Baskı, İstanbul, 1981, s. 93.

¹⁵ Unal, Bülent, a.g.e. , s. 70.

¹⁶ Şehristânî, **a.g.e. , s. 60**, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadî, **el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanü'l-Firkati'n-Naciye Minhum**, thk. Muhammed Fethi en-Nâdî, Dârü's-Selâm, Kahire, 2010, s. 7.

¹⁷ Eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-nihâl**, thk. Muhammed Abdulkadir el-Fadil, Beyrut, El mektebetü'l Asriyye, 2011, c. , I, s. 15-26.

Mu'tezile'nin ortaya çıktığı ilk dönemde Müslümanların yeni fethettikleri yerlerde ihtidâ edenlerden ilk zamanlarda cizye alınmazken, bu uygulama hazine gelirlerini azaltınca, Emevi valileri Horasan'da Müslüman olanlardan yeniden cizye almaya başlamışlar. Bu durum da Mu'tezililerin tepkisini bir hayli çekmiştir. İlk Mu'tezilileri, bu tarz adaletsiz uygulamaları kaldıran halife Ömer b. Abdülaziz'i ve mezheplerine ilgi duyan Halife Yezid b. Velid'i desteklemişlerse de Ehl-i Beyt'e besledikleri sevgi dolayısıyla Emevilere olumlu bakmamışlar, ancak Hariciler gibi isyan tavrı da almamışlardır. Yöneticilerden uzak duran Vâsıl, İslam dünyasının farklı bölgelerine gönderdiği davetçilerle birçok taraftar kazanmıştır. Vâsıl b. Atâ'nın ölümünün sonra kayınbiraderi Amr b. Ubeyd hareketin önderliğini üstlenmiştir. Siyasi konularda Vâsıl 'dan dan farklı düşünceler taşıyan Amr b. Ubeyd faâliyetlerini Basra ve Bağdat'la sınırlı tutmuştur. İkinci Abbasi halifesi Mansur'un arkadaşı olmasına ve ona birçok tavsiyede bulunmasına rağmen siyasi tarafsızlığını korumuştur. Bu sebeble mezheb, Bişr b. Mu'temir ve Ebü'l-Hüzeyl el- Allâf dönemine kadar Basra ve Bağdat'ta fazla bir varlık gösterememiştir.¹⁸

Bu mezhep, Emeviler döneminde hicrî II. yüzyılda ortaya çıkmış, asıl büyük gelişmeyi Abbasiler döneminde kaydetmiş güçlenmiş ve altın çağını yaşamış, uzunca bir süre de İslam düşüncesini etkilemiştir. Dönemin halifesi Mansur ile Mu'tezile lideri Amr b. Ubeyd arasındaki dostluk bilinmektedir. Mehdi'nin hilafeti döneminde, Mu'tezile'nin mücadele metodundan ve iknâ gücünden istifade edilmek istenince, Mu'tezile Abbasilerin adeta resmî mezhebi niteliğini kazanmaya başladı. O dönemde oldukça yaygınlaşan Allah'ı inkâr fikrinin önüne geçmek ve zındıklar ile mücadele etmekle Mu'tezile metodunun daha geçerli olacağına inanan bazı idareciler, Mu'tezilî fikirleri âlimler ve diğer insanlara zorla kabul ettirmeye çalıştılar. Harun Reşid'in iktidara geçmesiyle Mu'tezilîler halife ile yakın ilişkiler kurup itibarlarını arttırdılar. Bu vesileyle eserlerinde daha çok imamet konusunu işlemişler, Bğdat'taki tercüme faâliyetleri sebebiyle, felsefeyle daha da yakın ilişkiler kurmuşlardır.¹⁹ Fakat her şeye rağmen halifenin Mu'rezile mensubu olmaması ve din konusundaki ciddiyeti nedeniyle, düşünce ve görüşlerini, firkalarının adı altında alenen ortaya koymamışlardır.²⁰ Mu'tezili âlimlerin bilgisine ve iknâ gücüne önem veren halife,

¹⁸ Ünal, Bülent, **a.g.e.** , s. 70-71.

¹⁹ Basra ve Bağdat Mu'tezilesi ile ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Reşid el-Hayyûn, **Mu'teziletü'l-Basra ve Bağdâd**, Daru'l-Hikme, c. , I, London, 1999. s. 34.

²⁰ Hatip el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdad**, (Daru'l-Kütüb el-ilmiiye), c. , VII, Beyrut, trs, s. 145.

bazılarını tebliğ ve irşad için Bizans'tan Çin'e kadar uzanan birçok bölgeye gönderdi. Bu dönemde kaderiye telakkisini benimseyen Yahya b. Hamza el-Haramî, Şam kadılığına getirildi. Mu'tezililer Halife Emin'in tahta çıkmasıyla biraz nüfuz kaybına uğradılar ve kardeşiyle yaptığı iktidar mücadelesinde onu değil, Me'mun'u desteklediler. Me'mun, Arapçılığa karşı İran'lılar ve Türklerden Sünniliğe ve Şiâ'ya karşı da Mu'tezililer'den istifade etme siyaseti güttü. Bişr b. Mu'temir, Sümâme b. Eşres gibi Mu'tezile âlimleri halifeyi etkileyerek mezheplerini sarayın resmî ideolojisi haline getirdiler. Özellikle vezirliğe tayin ettirdiği İbn Ebi Duad'ın telkinleriyle Ku'an'ın yaratılmış (mahlûk) olduğu fikrini benimseyen Halife 218/847 yılından itibaren bu fikri red eden kadılara ve âlimlere baskı uyguladı (mihne).²¹ Halife Mu'tasım ve Halife Vâsık devirlerinde de aynı uygulama devam etti.²² Mu'tezile bu konuda oldukça ileri giderek, düşüncelerini kabul etmeyen muhaliflerini kâfir ve inançsız saymıştır.²³ 232/847 de iktidara gelen Halife Mütevekkil, devletin Mu'tezileyi destekleme siyasetine son verdi. Böylece mu'tezilenin yükselişi durdu.

Abbasiler devrinde Mu'tezile, Basra (Basriyyun) ve Bağdat (Bağdadiyyun) kollarına ayrılmış, bu kollar zamanla iki kol haline dönüşmüştür. Her iki kol da mezhebin beş esasını kabul etmekle ayrıntıda farklı görüşler benimsemişlerdir. IV/X. Asır başlarında aralarında geçen ihtilafli meselelerin sayısının 155'ten 1000'e kadar çıktığı belirtilmektedir.²⁴ Bu iki kolu birbirinden ayıran en büyük fark da şudur; Basra koluna mensup olanların ekseriyeti iktidarın, yani Abbasi hanedanının yanında yer almışlar ve dolayısıyla Abbasoğullarını desteklemişlerdir. Bağdat kolu ise, Hz. Ali'yi sahabenin en üstünü (efdal) olarak görmüş ve dolayısıyla Alioğullarını desteklemişlerdir. Aslında bunların öne sürdüğü İmametü'l-Mafdül (daha az üstün olanın imameti) anlayışı, Hz. Ali'nin diğer sahabelerden üstün ve en faziletli kişi olmasına rağmen, Sakîfe günü cereyan eden olaylar ve o günkü şartlar gereği imamete getirilmeyip yerine Hz. Ebu Bekir ve sonra diğerlerinin getirilmiş olmasını meşru kabul etmek demektir. Basra kolu ise, halifelerin sırasının aynı zamanda efdaliyet sıralaması anlamına geldiğini savunur.²⁵ Basra Okulu'nun ilk temsilcisi,

²¹ Tâceddin Es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, c. , I, Kahire, 1383/1964, s. 206.

²² Ünal, Bülent, *a.g.e.* , s. 71.

²³ Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 127-205.

²⁴ Bkz. Ebû Reşid Saîd b. Muhammed b. Hasen en-Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, nşr. Ma'n Ziyâde Rıdvân es-Seyyid, Beyrut, 1979, s. 100.

²⁵ Ünal, Bülent, *a.g.e.* , s. 71-72.

aynı zamanda mezhebin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ'dır. Vâsıl, mezhebin tevhid, el-menzile beynel'menzileteyn ve emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker, halefî Amr b. Ubeyd ise, adalet, va'd ve vaid esaslarını geliştirmiş olmakla beraber Mu'tezilenin Usul-i Hamse'den oluşan inanç sisteminin teşekkülü, Ebü'l-Hüzeyl adlı kitabıyla el-Allaf'ın (235/850) el-Usulü'l-Hamse adlı kitabıyla tamamlanmıştır.²⁶

Nazzâm (232/845) ve Câhız (255/869) Basra Okulu'nun ileri gelenlerindedir. Câhız'dan sonra Basra Mu'tezilesi, Ebu Ali el-Cübbâî (303/916) ve oğlu Ebu Haşim el-Cübbâî Hemedan bölgesi baş kadısı Abdülcebbar el-Hemedanî'dir. (415/1025) Eklektik bir yöntemi benimsemiş olan Abdülcebbar, el-Muğnî adlı eserinde kendisinden önceki Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini bir araya getirerek bunlardan seçimler yapmıştır. Tercihlerinde Ebu Haşim el-Cübbâî'nin görüşleri ağır basmaktadır. Bağdat Mu'teziliği, Basra Okulunun ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Bişr b. Mu'temir (210/825) tarafından kurulmuştur. Harun Reşid'in veziri Fazl b. Yahya el-Bermekî ile temas kurup görüşlerini saray çevresine benimsetmeye çalışmıştır. Bağdat Mu'tezilîlerine en büyük hizmeti İbn Ebi Duad (240/854) yapmıştır. "*Mu'tezilenin Rahibi*" olarak anılan Ebu Musa el-Murdar (226/840) zahidâne hayatı ve tesirli vaazlarıyla mezhebin yayılmasında katkısı çok olmuştur. Mudar'ın öğrencisi Cafer b. Mübeşşir (234/846) eserlerinde Kur'an ve sünnetin zahirine bağlı kalmayı savunmuş, kıyas taraftarlarını reddetmiş, böylece zahirilere yakınlaşmıştır. Aynı ekolün diğer önemli isimleri Sümane b. Eşres (232/846), Cafer b. Harb (236/850), İskafi (240/854) ve Hayyat'tır.²⁷

Aslında hür iradeyi savunan Mu'tezile, uygulamada baskıcılığa destek verdiği için çöküşe sürüklenmeye başladı. Bu süreçte Mu'tezili bilginler "*cüz'ün le yetecezze*" "*ma'dum'un şey olup olmaması*", "*cezher ve ârazların fena ve bekası*" gibi dinin aslından olmayan felsefî meselelerde birbirlerini tekfir etmeye başladılar. Öte yandan Mu'tezile'den ayrılan İbnü'r-Ravendî'nin Şiâ'ya katılması, bilhassa İmam Maturidî ile İmam Eş'arî çevresinde Sünnî kelâm ekollerinin teşekkül etmesi Mu'tezile'ye ağır bir darbe vurmuş, bundan sonra Mu'tezile zaman zaman kendini toparlamışsa da varlığını uzun süre devam ettirememiştir. Diğer taraftan hadis tedvin faaliyetleri tamamlanarak mürtekibi kebire, Allah'ın sıfatları, iradî fiiller gibi

²⁶ Ünal, Bülent, a.g.e. , s. 71-73.

²⁷ Ünal, Bülent, a.g.e. , s. 70-71.

konulardaki hadislerin yayılması, Mu'tezilî fikirlerin itibarını yitirmesine, Mu'tezile'nin de büyük bir taraftar kitlesini kaybetmesine yol açmıştır.²⁸

Abbasilerin merkezi otoriteyi kaybetmesi üzerine 320/932 yılından itibaren kurulmaya başlanan belgesel yönetimlerden Büveyhiler döneminde ikinci Büveyhî hükümdarı Abdüddeve'nin Mu'tezili âlim ve devlet adamı Sahib b. Abbad'ı vezir yapması ve Kadi Abdülcebbarı'n baş kadılığa tayiniyle mezhep yeniden canlılık kazandı. Önemli mevkilere Mu'tezilîler getirildi. Fakat Sahib b. Abbad'ın ölümünden sonra Mu'tezilîler tekrar gözden düştü. Abbasi halifesi Kdir-Billâh'ın kendilerine cephe almasıyla çöküşleri hızlandı. Gazneli Mahmud'un 420/1029 yılında Rey'i işgal ederek Büveyhî hanedanını bertaraf etmesi üzerine burada bulunan Mu'tezilîler, Horosan bölgesine göç ettiler. Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 429/1037 de Rey'i ele geçirmesi, 447/1055 Selçukluların itibarının artması ve Mu'tezile'nin yeniden canlanmasına yardımcı oldu. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri Kundürî mezhep taassubundan dolayı ve siyasi sebeplerle onları destekliyordu. Kundürî, Mu'tezilîleri önemli mevkilere getirdi. Ancak 456/1064 yılında Kundürî'nin görevden alınıp hapse konulması ve bir yıl sonra öldürülmesiyle âlimlerinin çabaları yetersiz kaldı. Alparslan'ın veziri ve koyu bir Eş'arî taraftarı olan Nizamülmülk'ün verdiği destekle onun yerine Eş'arîlik canladı.²⁹

Cüveynî ve Gazzalî gibi önde gelen Eş'arî bilginlerinin yönelttiği tenkitler sonucu Bağdat ve civarında tutunamayan Mu'tezilîler, Horosan ve Harizm bölgelerine göç ettiler. Burada Mu'tezilî fikirler Ebu Mudar Mahmud b. Cerir el-İsfehânî ve öğrencisi Carullâh Zemahşerî tarafından devam ettirildi. Özellikle Zemahşerî (538/1143) el-Keşşâf adlı tefsiriyle Mu'tezilîler kadar Sünniler tarafından takdir gördü. Sonraki dönemlerde Mu'tezile, Sünnî dünyadan uzaklaşmışsa da tamamen yok olmamış, daha sonra Vâsıl b. Atâ zamanında Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali, Me'mun zamanında da Zeydî âlim Kasım b. İbrahim er-Ressî tarafından başlatılmış olan Mu'tezile-Şiâ yakınlığı daha sonra Yemen Zeydilîği ve kısmen İmamiyye itikadı içinde varlığını sürdürmüştür. 19. Yüzyılda başlayan ve 20. Yüzyılda devam eden çağdaş İslamcı ihyâ hareketlerince de, insanın hür iradesini

²⁸ Ünal, Bülent, a.g.e. , s. 71-72.

²⁹ Ünal, Bülent, a.g.e. , s. 70-71.

savunarak kaderin mutlak belirleyiciliğini reddettiği için Mu'tezile'ye sempatiyle bakıldığı bilinmektedir.³⁰

Mu'tezilenin yayıldığı bölgeler daha çok Basra, Şam, Küfe, Horosan, Yemen, Taberistan ve Mağrip'tir. Abbasiler döneminde Basra ve Bağdat Mu'tezile'nin faaliyetlerine merkez olmuş, buralarda yetişen davetçiler İslam âleminin değişik yerlerine gönderilmiştir. Mu'tezilî şair Safvân el-Ensârî bir kasidesinde bu davetçilerin hizmetlerini anlatır ve onların doğuda Çin'e, batıda Mağrib-i Aksa'ya kadar gittiklerini söyler.³¹ Mu'tezile'nin dinî manâda bir ekol olarak tarih sahnesine çıkışı kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda birbirinden farklı görüşler öne sürülmüştür:

1) İbn el- Murtadâ Mu'tezile'nin ortaya çıkış tarihini Hz. Peygamber'e kadar götürmekte ve buna delil olarak da Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ'nın, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el- Hanefiyye tarafından yetiştirildiğini ve dolayısıyla Kelâm ilmini, özellikle i'tizâl fikrini ondan almış olduğunu ileri sürmektedir. Hatta bazı Mu'tezile âlimleri, mezheplerine daha köklü bir temel gösterebilmek için onu Peygambere kadar dayandırırılar.³²

2-) Bazı kaynaklara göre bu fırka ilk olarak Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın Muâviye'ye hilâfeti terk etmesi üzerine, Hz. Ali'nin taraftarlarından bir grubun siyasetten ayrılarak kendilerini ibadete vermeleriyle ortaya çıkmıştır.³³

3-) Birçok kaynakta ise, Mu'tezile'nin ilmî manada ortaya çıkışının hicrî ikinci asrın başlarında, Vâsıl b. Atâ'nın büyük günah konusunda hocası Hasan Basrî'nin görüşünden i'tizâl ederek başka bir ilim halkası kurmasıyla başladığı zikredilmektedir.³⁴

4-) Mezhepler Tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ebu Zehra ise bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetlemiştir: *"Bizim de görüşümüz bu mezhebin Vâsıl b. Atâ'dan önce ortaya çıktığı yönündedir. Ehl-i Beyt'in çoğunun Vâsıl b. Atâ ile aynı yolu izledikleri de doğrudur. Örneğin, Vâsıl ile arkadaş olan Zeyd b. Ali, bu yolu*

³⁰ Ünal, Bülent, a.g.e. , s. 71-72.

³¹ Ünal, Bülent, a.g.e. , s. 72-73.

³² Topaloğlu, Bekir; a.g.e., s. 170; Şehristani, **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 46-48.

³³ Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 135; İrfan, Abdülhamid, a.g.e. , s. 100.

³⁴ Ebu Zehra, a.g.e. , s. 135-136.

izleyenlerdendir. Ancak, Vâsıl bu mezhebin en belirgin davetçisi olduğu için, çokları mezhebin onunla başladığını söylemişlerdir.”³⁵

Bu rivâyetlerden anlaşıldığı gibi, Mu'tezile mezhebinin itikadî bir ekol olarak ortaya çıkması kesin olarak belli değildir. Kanaâtimizce daha önce Mu'tezile ismiyle isimlenmiş bazı grupların olduğu tarihi rivâyetlerden anlaşılma ile birlikte, bu isimlendirmelerin tarihte aklı ön plana çıkararak İslam dünyasında Rönesans'ı gerçekleştiren Mu'tezile ekolü olmadığı görülmektedir. Bizim Mu'tezile olarak adlandırdığımız mezhebin ise, Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'le birlikte hicrî ikinci yüzyılda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.³⁶

Mu'tezile'nin kim tarafından ve hangi kaynaktan ilhâm alınarak kurulduğu tartışılmakla birlikte, Mu'tezile ismiyle anılan bizim incelediğimiz kelâm ekolünün hicrî ikinci yüzyılın başlarında Basra'da doğduğu tarihi bir gerçektir. Bu mezhep, İslam Dünyasında Emevi saltanatının hüküm sürdüğü zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Mezhebin büyük bir hızla yayılması iki büyük Mu'tezile imamı Vâsıl ve Amr b. Ubeyd'in şahsiyetleri ile Amr'ın Abbasi halifesi Mansur'un, Vâsıl'ın da Şîa imamlarından Zeyd b. Ali'nin dostu oluşlarıyla yakından ilgilidir. Ayrıca Vâsıl, yetiştirdiği güçlü talebelerini Kuzey Afrika'ya, Yemen'e, Cezayir'e, Küfe ve Ermenistan'a gönderdi. Bu talebeler vasıtasıyla bu ülkelerde pek çok kimse Mu'tezile mezhebini kabul etti. Mezhep Irak'ta da süratle yayıldı.³⁷

Mu'tezile mensupları, Emeviler'e karşı hiç kimseyi kışkırtmadıkları için Emeviler de onlara tepki göstermemişlerdir. Fakat bunun yanında Mu'tezile'ye hiçbir arka çıkma, destek verme faaliyetinde de bulunmamışlardır. Emevi saltanatının yıkılıp yerine Abbasiler'in geçtiği sırada, inkârcılık ve sapık cereyanlar her tarafa dağılmış vaziyetteydi. Abbasi halifeleri, Mu'tezile'yi zındıklara karşı çekilmiş bir kılıç gibi gördüler. Bu yüzden onları engellemek şöyle dursun, onları kendi yollarında gitmeleri için teşvik dahi ettiler.³⁸

Hicrî 198-232 yılları arası Mu'tezile'nin altın çağı oldu. Özellikle Me'mun gibi bir halifenin Mu'tezile'yi resmen mezhep edinmesi, i'tizâlî fikirlerin esaslı bir suretle Müslümanlar arasında yayılmasını sağladı.³⁹ Bu devirde Ebu Huzeyl (ö. 235),

³⁵ Ebu Zehra, **a.g.e.** , s. 136; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 95-96.

³⁶ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 50-66.

³⁷ Ebu Zehra, **a.g.e.** , s. 142-143; Topaloğlu, Bekir, **a.g.e.** , s. 178-179.

³⁸ Ebu Zehra, **a.g.e.** , s. 143; Işık, Kemal **a.g.e.** , s. 45.

³⁹ Çubukçu, İbrahim Ağâh; **Mu'tezile ve Akıl Meselesi**, A. Ü. İ. F. Dergisi, Ankara, 1. Baskı, 1964, s. 52.

Bişr b. Mu'temir (ö. 255), Nazzâm (ö. 231), Câhız (ö. 255), Sümâme b. Eşres (ö. 213) gibi değerli bilginler yetişti. Halife Me'mun'un, Mu'ezile'yi resmi mezhep ilân etmesi sonucunda i'tizâli fikirler Müslümanlar arasında hızla yayıldı. Me'mun, hilafetinin son zamanlarında tutum değiştirdi. Sümâme b. Eşres, Ebu Huzeyl, Kadı Ahmed b. Duâd gibi meşhur Mu'tezile bilginlerinin etkisinde kalarak m. 827 yılında Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini kabul ettiğini resmen açıkladı. Bütün Müslümanları bu fikri kabul etmeye zorladı. Kendisi gibi düşünmeyenlere şiddet uygulamaya başladı. Bu uygulamalar İslam tarihinde ilk defa “*mihne*” adı verilen acı ve ızdırap dolu bir devrin başlamasına sebep oldu.⁴⁰

C-MU'TEZİLE'NİN DOĞUŞUNA ETKİ EDEN SEBEPLER

İslâm'da itikadî meselelerin gündeme gelip tartışılmasına sebep olan ve neticede itikadî mezheplerin doğuşunu hazırlayan çeşitli faktörler vardır. Bunlar aynı zamanda, bir itikadî mezhep ve yeni bir düşünme biçimi olan Mu'tezile mezhebinin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Bu faktörlerin başında müslümanlar arasında zuhûr eden ihtilâf ve çekişmeler yer almaktadır. Çok ciddi boyutlara ulaşan bu ihtilâflar neticesinde bir takım yeni meseleler ortaya çıkmış ve tartışılmaya başlanmıştı. Bu meseleler için teklif edilen çözümler, itikadî fırkaların doğmasına neden olmuştur.⁴¹ Müslümanlar arasında hararetle tartışılan meselelerden birisi de mürtekib-i kebîre'nin durumu idi. Haricîler, mürtekib-i kebîre'nin kâfir olduğunu iddia ederken, Mürciîler, mümin olduğunu iddia ediyorlardı. Vâsıl b. Atâ ve taraftarları ise, meseleye “*el-menzile beyne'l-menziletayn*” prensibiyle yeni bir çözüm şekli teklif ediyordu. Yaygın olan rivâyete göre, bu çözüm önerisi ile Mu'tezile mezhebi ortaya çıkmış oldu. Bu durumda Mu'tezile, müslümanlar arasında zuhûr eden yeni meselelere yeni bir bakış açısını ifade etmektedir.⁴²

Mu'tezile'nin doğuşuna zemin hazırlayan âmillerden birisi İslâm dininin fetih politikasıyla ilgilidir. Müslümanlar çok kısa bir zaman zarfında Arap Yarımadasını aşarak birçok ülkeyi kendi topraklarına kattılar. Değişik kültür ve dinlere mensup olan bu ülkelerin ilhâki ile bir takım yeni problemler ortaya çıktı. Bu ülke halklarından İslam'ı kabul edenler yanında etmeyenler de vardı. Kabul etmeyenler

⁴⁰ Işık, Kemal, **a.g.e.** s. 61; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 199-202.

⁴¹ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 22-27.

⁴² İrfan, Abdülhamit, **a.g.e.** , s. 121. vd.

mensup oldukları dinlerin savunmasını yaparken, kabul edenler de eski kültürlerinin etkisinden tamamen kurtulamıyorlardı.⁴³

Köklü bir geçmişe sahip olan Yahudîlik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük gibi din ve görüşler, zaman içerisinde müesseseleşmiş ve belli bir savunma mekânizması da geliştirmişlerdi. İslâm dini için henüz böyle bir mekânizma mevcut değildi. Çok geçmeden müslümanlarla tartışmaya giren yabancı unsurlarla baş edebilmek için güçlü bir diyâlektik (cedel) yönetime ihtiyaç vardı. İşte bunu hisseden ve bu doğrultuda yöntem geliştirmeye çalışan ilk âlimler Mu'tezilîler olmuştur.⁴⁴ Mu'tezile, yabancı kültürlerden de istifâde ederek İslâm düşüncesine Kelâm metodunu getirmiştir. Gayrî müslimlere karşı İslâm'ı savunma ve akideleri aklî bir platformda değerlendirme yolundaki Mu'tezilî gayret İslam düşüncesine yeni bir renk katmıştır.

Mu'tezilî düşüncenin temel esprisi; İslâm akaidini aklî tefekkür zeminine oturtmak ve akılla çatıştığı anda nassı aklın istekleri doğrultusunda te'vil etmektir. Naklî düşüncenin yanında, zaman içerisinde aklî düşüncenin de teşekkül etmesi; aklı rehber kılan bir zümrenin ortaya çıkması tabîî bir durumdur. Bu durum, dinlerin normal seyri içerisinde tabîî ve zorunlu bir merhalenin ifadesidir. İslam düşüncesinin bu merhalesinde aktif rol oynayan ve dolayısıyla felsefi düşünceye ve yeni ilimlere rağbet gösteren ilk kişiler Mu'tezilîler olmuştur. İşte bu ve benzeri şartlar altında Mu'tezile cereyanı Hicrî birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in önderliğinde Basra'da ortaya çıktı. Genelde kabul gören görüşe göre, Mu'tezile akımı Vâsıl b. Atâ ile Hasan el-Basrî arasında geçen tartışma neticesinde ortaya çıkmıştır.⁴⁵

Mu'tezilî düşüncenin Basra'da ortaya çıkışından yaklaşık bir asır sonra Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210) başkanlığında Bağdat Mu'tezile ekolü de teşekkül etti. Temel prensipler itibariyle aynı görüşleri paylaşan bu iki ekol mensupları arasında teferruatla ilgili birçok görüş farklılığı da vardır. Vâsıl b. Atâ, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf⁴⁶ (ö. 235), İbrahim en-Nazzâm (ö. 231), Ebu Ali el-Cübbâî (ö. 303), el-Câhiz (ö. 225) gibi Mu'tezilîler Basra ekolüne; Bişr b. el-Mutemir, Sümame b. el-Eşres (ö. 213), el-Hayyât (ö. 298) gibi Mu'tezilîler de Bağdat ekolüne mensuptur.⁴⁷

⁴³ Topaloglu, Bekir, **a.g.e.** , s. 171.

⁴⁴ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 28.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Ebu Zehra, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Çev. Sıbgatullâh Kaya, Şurâ Yay. , 1. Baskı, İstanbul, trz.

⁴⁶ Mu'tezile'nin **Usul-u Hamse**'sini sistematik hale getirdi.

⁴⁷ Çelebi, İlyas, **a.g. md.** , s. 392.

Tercüme faaliyetleri çerçevesinde İslâm kültür dünyasına kazandırılan yeni eserlerle birlikte, siyâsî etkenlerin de tesiriyle giderek güç kazanan i'tizâl akımı kısa zamanda devlet ricâlini de cezbeder duruma geldi ve daha Emevîler döneminde bile halifeler düzeyinde kabul gördü.⁴⁸

Mu'tezile'nin devlet otoritesi ve resmi mezhebi haline geldiği, yaklaşık 198-232 yıllarını kapsayan bu dönem, Ehl-i Sünnet âlimleri ve Müslüman halk açısından ızdırabın hüküm sürdüğü bir dönem olmuştur. Mu'tezile doktrinini devletin resmî görüşü olarak benimseyen, devrin hükümdarları el-Me'mun, el-Mu'tasım ve el-Vâsık, bununla yetinmeyip resmi organlar vasıtasıyla halkı da bu görüşleri kabullenmeye zorladılar. Özellikle, Kuran-ı Kerim'in yaratıldığını varsayan Mu'tezilî görüşün devlet eliyle zorla kabul ettirilmeye çalışıldığı bu dönem, İslâm Mezhepleri Tarihinde "*mihne*" olarak bilinmektedir. Başta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) olmak üzere, resmi düşünceye karşı çıkan pek çok İslâm âlimi, bu tutumlarından dolayı mahkûm edilip işkenceye maruz kaldılar.⁴⁹

Başlangıçta hür düşüncenin savunucusu olarak ortaya çıkan Mu'tezile, bu halifeler döneminde tam aksi bir pozisyonda bulunmuştur. Mu'tezile'nin parlak dönemi ve dolayısıyla "*mihne*" hadisesi, el-Vâsık'ın ölüp yerine el-Mütevekkil (ö. 247)'in geçmesiyle son buldu. Mu'tezilî düşünce daha önce el-Mehdî ve el-Emîn'in halifelik dönemlerinde de hüküm giyip cezalandırılmıştı. Fakat asıl darbe el-Mütevekkil'den geldi. Mu'tezile, Mütevekkil'in hilâfetiyle devlet kademelerinden kovuldu ve giderek gerilemeye başladı. Bu mezhep, sonraki asırlarda Büveyhoğulları ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey dönemlerinde rağbet görmüşse de bir daha eski itibarına kavuşamamıştır.⁵⁰ Mezhepler tarihi kaynakları, Mu'tezile'nin çöküşünü hazırlayan sebepler arasında, "*mihne*" hadisesini, Mu'tezile'nin akla ifrât derecede önem vermesini ve bu arada el-Eş'arî ile el-Matüridî'nin öncülüğünde Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmının zuhûr etmesini göstermektedirler.⁵¹ Bu fırka, Emeviler döneminde ortaya çıkmış, fakat Abbasîler döneminde uzun bir zaman İslâm düşünce âlemini işgal etmiştir.

⁴⁸ Çelebi, İlyas, **a.g. md.** , s. 394.

⁴⁹ Topaloğlu, Bekir, **a.g.e.** , s. 183; Ebu Zehra, **a.g.e.** , s. 182.

⁵⁰ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 59.

⁵¹ İrfan, Abdülhamid, **a.g.e.** , s. 125; Topaloğlu, Bekir **a.g.e.** , s. 183.

1-Müslümanlar Arasındaki Dini ve Siyasi İhtilâflar

H. Peygamber ve ondan sonraki iki halife devrinde devam etmekte olan birlik ve beraberlik, üçüncü halife Osman b. Affân'ın halifeliğinin ikinci yarısında bozulmaya başladı. O'nun hilâfet devresi, h. 23-29 ve 30-35 yılları arasında olmak üzere iki kısma ayrılır ki, birbirine eşit olan bu iki devreden birincisini teşkil eden ilk altı yıllık süre “*iyi idare dönemi*” diğeri ise “*gayri meşruluk ve karışıklıkla*” vasıflanmıştır.⁵² Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci yarısında baş göstermeye başlayan bu zıt cereyanlar, onun katliyle sonuçlandı. Daha önce İslam camiasında oluşturulmuş olan birlik ve beraberlik bu hâdiseye bozulmuş oldu. Müslümanlar arasındaki anlaşmazlık, Cemel, Sıffin ve ondan sonraki çeşitli vakalarda işi, kılıçla halletmek durumuna getirmiştir.⁵³

Siyasi ihtilâflarla ortaya çıkan fırkalar ve gruplar teorik birer veçhe kazanarak aralarındaki ihtilâfı daha da belirgin hale getirdiler. Hâriciler, büyük günah ve küçük günah işleyenlere “*O kâfirdir, cehennemde ebedi olarak kalacaktır*” derken; Mürcie “*O mü'mindir, dinin esası imandır, günahla imana zarar gelmez. Onun göreceği ceza hakkında hüküm vermekten kaçınılır. Hükümü ancak Allah verir.*” diyorlardı. Ehl-i Sünnet ise; “*Allah'a şirk koşmak dışında günah işleyenin dinden çıkmayacağını, günahı ölçüsünde ceza göreceğini söylüyorlardı.*”⁵⁴

Bu konudaki fikir ayrılıkları günden güne gelişti. Asıl sorun, bu meselenin halledilmesine dair ortaya atılan fikirlerin hiçbir tarafı tatmin etmemesiydi. Bu duruma bir hal çaresi bulduğunu iddia eden Hasan el- Basrî'nin talebesi Vâsıl b. Atâ ise hocasının fikrine karşı çıkarak işe başladı. Vâsıl b. Atâ ise bu görüşten tamamen farklı olarak “*amel imanın bir cüz'üdür; mü'minler, kâfirler ve münafiklar hakkında Kur'an'da ve hadislerde var olan hükümler, büyük günah işleyen kimse hakkında uygulanamaz; çünkü bu insanlar mezkûr ahkâmın şumulüne girmemektedir. O halde bunların durumuna uygun hüküm vermek lâzımdır ki, bu da "kebire" yi işleyen ne mü'min ne de kâfir olacağı, onun iman makamı ile küfür makamı arasında üçüncü bir makamda bulunacağı keyfiyetidir.*” diyordu. O'na göre bu kişi tevbe etmeden ölürse fâsıklığından dolayı cehenneme gireceği ve orada ebedi olarak kalacağını

⁵² Işık, Kemal; a.g.e. , s. 28.

⁵³ Çelebi, İlyas, “**Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri**” *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2004, II, sayı: 2, s. 3-4.

⁵⁴ Eş-Şehristânî, **El-Milel ve'n- Nihâl**, a.g.e. , Işık, Kemal, a.g.e. , s. 30-31.

söylemektedir. Vâsıl bu sözleriyle, o güne kadar verilmiş hükümlerden ayrılmış, yepyeni bir hüküm ortaya koymuş oldu."⁵⁵

Mu'tezile'nin yabancı tesirlerin yanı sıra, dâhilî bazı ideolojilerin de etkisi altında kalmış olabileceği söylenebilir. Bu fırkanın doğuşunda, içinde buldukları çeşitli fikrî cereyanların büyük ölçüde etkili olduğunda şüphe yoktur. Bu gerçeği açık bir şekilde teyid eden husus, savundukları prensiplerin, genellikle Cehmiyye, Kaderiyye gibi sistemlerin görüşlerine uygun olarak, hatta bazı istisnâlar bir tarafa, bu görüşlerin bir karışımından meydana gelmiş olmasıdır.⁵⁶

Hz. Osman'ın ilk altı yıllık dönemi ilk iki halifenin oluşturmuş olduğu sükûnet ve intizâmın bir devamı gibi idi. İkinci altı yıllık dönemde ise karmaşa ve huzursuzluklar ortaya çıktı. Kabile asâbiyeti, haksızlıklar, vali tayininde taraflı davranma vb. gerekçe gösterilerek Hz. Osman öldürüldü. Yerine geçen Hz. Ali de bu tarz olumsuzluklarla uğraşmak zorunda kaldı. Hicrî 36 yılında vukua gelen Cemel savaşında Hz. Aişe, Talha ve Zübeyir ile Hz. Ali savaşmak zorunda kaldı. Bu savaşta öldürülenler ve öldürenlerin ne olacağı, ahiretteki durumlarının Müslümanlar arasında tartışma konusu oldu. Bundan sonra Hz. Ali Sıffin savaşında Muâviye ile savaşmak zorunda kaldı. Tam savaş Hz. Ali'nin zaferiyle sonuçlanacakken orduda yer alan bir grubun baskısı neticesinde hakeme gidilmesi, hükümlerin her iki tarafça da kabule şayan görülmemesi, yeni anlaşmazlıkların doğmasına ve mücadelenin şiddetlenmesine neden oldu.⁵⁷

İslam âleminde zuhûr eden bu fitne hareketleri gün geçtikçe gelişti. İslam birliği parçalanarak toplum küçük gruplara ve fırkalara ayrıldı. Bazı din âlimleri bunlar için çare ve çıkar yol bulmaya çalıştılar. Her âlim irtikâp edilen büyük günahlar hakkında Kur'an-ı Kerim ve sünnete dayanarak kendi görüşüne göre hüküm verdi. Fakat verilen hükümler çelişti, düşünce ve görüşler ayrıldı, meseleyi halledecek bir görüş üzerinde anlaşamadı. Bu dönemde en önemli tartışma konusu mürtekb-i kebireyi işleyeninin durumunun ne olacağı idi. Bunun akabinde iman nasıl olması gerektiği de tartışma konusu oldu. İman sözle mi hem söz hem amelle

⁵⁵ İrfan, Abdülhamit; **a.g.e.** , s. 94-95; Işık, Kemal, **a.g.e.** s. 31-32.

⁵⁶ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 41-43.

⁵⁷ El-Bağdadi Abdülkahir, **a.g.e.** s. 37-56; Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 13-19.

mi olduğu konusu da âlimleri bayağı meşgul etti. Bu meseleler İslam fırkaları arasında büyük tartışma konusu oldu.⁵⁸

2-Yabancı Din ve Kültürlerin Tesiri

Müslümanlar fütûhât hareketleri sonucunda yeni kültürler ve fikrî cereyanlarla karşılaştılar. Müslümanlar Emeviler döneminde bu kültürleri yakından tanıma çalışmalarına başlamışlardır. Emevilerin son dönemlerinde ve Abbasiler döneminde, Arap düşüncesine Hint ve Yunan tesiri karışmaya başladı.⁵⁹ Müslümanlar arasında hızla gelişen bu ilim hareketlerinin sonucunda Basra ve Kûfe birer kültür merkezi haline geldi. Abbasilerin başa geçmesiyle ise ilim hareketlerinin ağırlık noktası Bağdat oldu. Yunanca'dan ve Süryanice'den Arapça'ya birçok eser tercüme edildi. Böylece İslam düşüncesi eski devirlere ait fikri eserlerin etkisinde kaldı. İlk mu'tezili âlimler itikadî konuların sadece nakle bağlı kalmayıp, aklın ve felsefenin ışığı altında incelemeyi gaye edinmişlerdir. Çünkü onlara göre islami savunmada başarılı olmanın tek yolu hasımlarının kullandığı metod ve silahları başarılı bir şekilde kullanmaktır. Şehristânî'ye göre "bu eserlerden ciddi bir şekilde faydalanan ilk Mu'tezilî, Yunan filozoflarının eserlerini okuyup onların görüşlerini Mu'tezile'nin görüşleriyle bağdaştırmaya çalışan Nazzâm'dır."⁶⁰

Mu'tezile'nin doğuşuna zemin hazırlayan sebeplerden birini de İslam dinini ve İslam akidesini yabancı din ve akımların saldırısına karşı savunma gayretinde aramak gerekir. Müslümanların fethettikleri ülkelerde farklı din ve kültürlerden insanlarla karşılaştığını ve bunlarla etkileşime girdiğini; bu insanların Müslüman olmasıyla beraberlerinde eski yaşantılarına ait inanışları getirdiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca, felsefî metinlerin tercümesiyle Müslümanların daha önce tartışmaya cesâret edemedikleri itikadî konuların İslam fikir dünyasına girdiğini açıklamıştık.⁶¹ "Mu'tezile, bu dış girdilerin İslam için nasıl büyük bir tehlike arz ettiğini ve bunlara karşı mücadele etmek gerektiği gerçeğini ilk fark eden gruptur. Onlar tehlikenin

⁵⁸ İlk fırkalaşma hareketleri için bkz. Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bısr Ali b. İsmail b. İshak Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin**, thk. Neîm Hüseyin Zerzûr, Elmektebetü'l Asriyye, Beyrut 2009, I, s. 21-23; Abdülkerim eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-nihal**, thk. Muhammed Abdulkadir el-Fadil, Beyrut, Elmektebetü'l Asriyye, 2011, I, s. 15-26; Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, **et-Tabşîr fi'd-dîn ve temyüzü'l fırkati'n-nâciye ani'l-fırakı'l-hâlikin**, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1983, s. 19-22; Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 7-27.

⁵⁹ Ebu Zehra, **a.g.e.** , s. 141.

⁶⁰ Eş-Şehristânî, **a.g.e.** , s. 53.

⁶¹ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 28-46.

hangi kaynaktan geldiğini başkalarından önce keşfetmişlerdi ve doğuşlarının en önemli sebebi bu mücadeleydi. Bu konuda birçok prensipler va'zettikleri gibi, birçok eserler de kaleme aldılar. Telif edilen eserler Cebriyye, Seneviyye, Natüralizm ve Materyalizm gibi cereyanlara karşı bir reddiye şeklinde kaleme alındı.”⁶²

İşte böyle bir ortamda zuhûr eden Mu'tezile mensupları, kendilerini bu yeni duruma ayak uydurmak zorunda kaldılar. Böylece yabancı kültürlere, özellikle Yunan felsefesine duydukları ilgi gün geçtikçe arttı. İtikadî konuları sadece nakle dayanmayıp, aynı zamanda aklın ve felsefenin ışığı altında incelemeye ve bunları mutlak ölçülere göre tefsir ve te'vil etmeye başladılar. Gerçek şu ki İslam dininin savunucusu olara ortaya çıkan Mu'tezile, bu dinin gerektiği gibi savunulmasının ancak hasımlarının kullandıkları metot ve silahları kullanmakla kabil olabileceğine inanıyordu.⁶³

D-MU'TEZİLE VE ÇÖKÜŞ SEBEPLERİ

Fıkıhçılar ve hadis âlimleri Mu'tezililere karşı şiddetli bir savaş açmışlardı. Böylece Mu'tezililer iki güçlü hasım arasında kalmışlardı. Bir tarafta Zındıklar, Müşebbiheler, Mücessimler ve bunlara benzeyenler, diğer tarafta ise fıkıh ve hadis âlimleri bulunmaktaydı. İnsan, fıkıh ve hadis âlimlerinin sahalalarına baktığı zaman, bunların, her fırsatta Mu'tezilileri şiddetle eleştirdiklerini görür. İmam-ı Şafî ve İmam Ahmed b. Hanbel'in Tevhid ilmini ve tevhidçilerin metoduyla bu ilmi öğreneni kınadıklarını gördüğün zaman, bunların aslında Mu'tezilileri ve metodlarını eleştirdiklerini fakat fıkıh ve hadis âlimlerinin, Mu'tezile görüşlerini destekleyen Me'mun tarafından kendilerine işkence yapılmasından önce de Mu'tezilileri sevmemelerinin sebebi nedir? Bana göre, birkaç sebep bir araya gelerek bu düşmanlığı ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:⁶⁴

1) Mu'tezililer, inanç meselelerini anlama mevzuunda Selef-i Salihîn'in yolundan ayrılmışlardı. Selef-i Salihîn'in devamlı olarak okuduğu zikri, Kur'an-ı Kerim idi. Allah Tealâ'nın sıfatlarını ve itikadî meselelerden, iman edilmesi gerekenleri öğrenmek isteyen herkes, Kur'an-ı Kerîm'e ve sünnete başvurur, bunların dışına taşmazlar ve bunlardan başkasına güvenmezlerdi. Mu'tezili âlimler inanç meselelerini açık seçik olan Kur'an-ı Kerîm'in âyetlerinden öğrenirlerdi.

⁶² Işık, Kemal, **a.g.e.**, s. 43.

⁶³ Işık, Kemal, **a.g.e.**, s. 48; Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 21-22

⁶⁴ Ebu Zehra, **Muhammed, İslamda Siyasî ve İtikadî Mezhepler**, Hisar Yay. , c. , I, s. 165-169.

Herhangi bir mesele hakkında tereddüde düştükleri zaman ise, çok iyi bildikleri, Arap dilinin ifadelerinden anlamaya çalışıyorlardı. Bütün bunlara rağmen bir şey anlayamazlarsa işi Allah'a havale ederler, mesele hakkında herhangi bir şey konuşmazlar, fitne ve şüphe tohumlarının saçılmasına razı olmazlardı. Bu durum, Arapların mizâcına, uygundu. Çünkü Araplar, aslında mantık ve felsefe bilmiyorlardı ve ilim adamı değillerdi. Araplar arasında ilim gelişip, özellikle, felsefi bilgiler yayılınca, ortaya, Arapların bu durumuna karşı Mu'tezile fırkası çıktı. Mu'tezililer, her şeyde akıllı hakem tayin etmeye başladılar. Onu, araştırmalarının temeli kabul ettiler. Akıllarının ihtirası onları her şeyin mâhiyetini öğrenmeye sevketti. Mu'tezililerin dinî öğrenimde, başvurdukları bu yeni metod, fıkıhçılar ve hadis âlimlerince dinî tahsilde görmedikleri yepyeni bir metod idi. Bu sebeple fıkıh ve hadis âlimleri, Mu'tezililere karşı, eleştiri kılıçlarını çekmişler ve onlar aleyhine kötü sözler yaymaya girişmişlerdir.⁶⁵

2) Mu'tezililer, Zındıklarla, Kâfirlerle ve Dualistlerle (iki tanrı kabul edenlerle) ve benzerleriyle tartışma yapmakla meşgul idiler. Tartışma bir çeşit savaşa benzer. Savaşan kişi, karşısında savaşmanın taktiğine göre davranır, onun silahına göre tedbir alır, onun planlarını ve amacını öğrenmeye çalışır. Bütün bunlar ise, iki düşmanın, birbirinden etkilenmesine ve birbirlerinin metodlarını taklit etmelerine sebep olur. İşte bu nedenle, Mu'tezile fırkasına mensup olanlara da muhalifleri tarafından bir kısım düşünceler sızmıştır. Ancak bu düşünceler, Mu'tezililerin, inançlarını değiştirecek veya onları İslâm'dan çıkaracak yahut İslam'a saldıranlara karşı mücadelelerini zayıflatacak derecede köklü düşünceler değildi. Fakat Mu'tezile'ye etkisi de olmamıştır diyemeyiz. Bu sebeple, Mu'tezile mezhebine mensup olanların görüşleri içinde acayip bazı görüşlerin de yer almasına şaşmamalıdır. Çünkü bunlar, düşmanlarıyla yaptıkları tartışmalardan etkilenmişlerdir.⁶⁶

3) İnanç meselelerini öğrenme hususunda Mu'tezili âlimlerin metodları çok akılcı bir metoddur. Her ne kadar onlar, Kur'an'ın nasslarına muhâlefet etmemeye çalışıyorlar idiyse de bunu başaramadılar. Mu'tezililerin görüşü ile Kur'an-ı Kerim'in âyetlerinin zahiri, birbiriyle çeliştiği takdirde onlar, Kur'an-ı Kerim'i kendi görüşlerine ters düşmeyecek ve zahiri mânâsından da uzaklaşmayacak bir şekilde

⁶⁵ Ebu Zehra, Muhammed, **a.g.e.**, s.

⁶⁶ Ebu Zehra, Muhammed, **a.g.e.**, s. 170-175.

te'vil ederlerdi. Bu metodun temelini, akla güven teşkil eder. Hâlbuki aklın temayülleri ve aldanmaları vardır. Bu sebeple Mu'tezililer, sırf akli temayülleri uyararak birçok hatalara ve yanlışlara düşmüşlerdir.⁶⁷

4) Mu'tezililer, İslâm ümmeti nezdinde büyük mevkileri bulunan birçok zatlarla münakaşa ve mücadele etmişler, hasımlarıyla tartışmalarında ölçüyü kaçırmışlar, her türlü sözü söylemekten çekinmemişlerdir. Mu'tezile'nin haklarında böyle konuştuğu zatlar, bütün halk nezdinde ve ulemadan birçoklarına göre mevki ve makamları üstün olan kişilerdir. İşte bu sebeple, yapılan bu tenkidler, müslümanların çoğunluğunun, Mu'tezililer'den nefret etmelerine sebep olmuştur. Her ne kadar mücerred gerçekleri araştırmak isteyen kişiler nezdinde takdir edilmiş olsalar da...⁶⁸

5) Birçok inkârcılar, Mu'tezile mezhebinde fitne tohumlarını ve bâtil görüşlerini yayabilecek ve İslâm'a vesveselerini sokabilecekleri yuvalar buldular. İnkârcıların gerçek maksatları ortaya çıkınca Mu'tezililer, bunları kendilerinden uzaklaştırmışlardır. Meselâ: İbn-i Râvendî, Ebu İsa el-Verrâk, Ahmed b. Hait ve Fadl el-Hadesî bunlardandı. Bu adı geçen kişiler, bir kısım, İslâmî prensipleri yıkıcı görüşler ortaya koymuşlardır. Bunlardan bazıları, müslümanların inancını bozmak için Yahudiler tarafından kiralanmakla suçlanmışlardır. Mu'tezililer, her ne kadar, kötülükleri ortaya çıkan bu tip insanlardan daha sonraları uzaklaşmışlarsa da daha önce bunların, Mu'tezilelerin arasında bulunmaları, kendilerini bulaştırdıkları murdarlıkların, Mu'tezililere de sıçramasına sebep olmuşlardır. Her ne kadar Mu'tezililerin hocaları, kendilerinin, bu gibi insanlardan uzak olduklarına dair yeminler etmişlerse de yine de suçlamalar, Mu'tezililerin üzerinde kalmıştır. Bu sorumluluk onlara yüklenmiştir.⁶⁹

6) Abbasilerden, Mu'tezililere arka çıkan, onlara yardım eden, onların mezheplerini benimseyen ve onların görüşlerine taassup derecesinde bağlı olanlar çıkmıştır. Bu gibi insanlar halkı Mu'tezililiği kabullenmeye zorlamışlar, fıkıh ve hadis âlimlerine işkence yapmışlar, onların başına çeşitli musibetler getirmişlerdir. Daha önce de işâret ettiğimiz gibi, fıkıh ve hadis âlimleri, bu işkence ve musibetlere sabretmişlerdir.⁷⁰

⁶⁷ Ebu Zehra, Muhammed, **a.g.e.** , s. 166-168.

⁶⁸ Ebu Zehra, Muhammed, **a.g.e.** , s. 177-178.

⁶⁹ Ebu Zehra, Muhammed, **a.g.e.** , s. 170-175.

⁷⁰ Ebu Zehra, Muhammed, **a.g.e.** , s. 165-169.

Sonuç olarak Mu'tezile'nin yıkılışının gerçek sebeplerini öğrenmek istersek, bunları başka yerde değil, fakat yine bu sistemin içinde aramamız lazımdır. Düşünce özgürlüğünün savunucusu olarak ortaya çıkan bu fırka mensupları, daha sonra bunu kendileri gibi düşünmeyenler ve onların izinde yürümeyenler için çok gördüler. Me'mun gibi, bazı halifelerin himayesinde mezheplerini müslümanlara zorla kabul ettirme çabasına düştüler. Kendilerine karşı gelmek cesaretini gösterenler için en şiddetli ceza ve işkenceler uygulandı. İslam tarihinde ilk defa "*mihne*" denilen acı ve ızdırablı bir devir ortaya çıkmış oldu. Müslümanlar, bunun bir sonucu olarak iki zıd kutba ayrıldı. Bu durumun, İslamiyetin varlığı için ciddi bir tehlike arzettiği bir sırada, Mu'tezile'nin düşmanı olarak bilinen Mütevekkil'in hilâfet makamına gelmesiyle ikinci gurubu teşkil eden Sünni sistem büyük bir hâmi bulmuş ve birinci gurubun mümessili sayılan Mu'tezile'nin de kara günleri haşlamış oldu. Böylece, onların bir zamanlar Sünniliğe karşı kullanmış oldukları baskı ve işkence siyaseti, şimdi de muhâlifleri tarafından kendilerine karşı kullanılmağa başladı. Kendisine karşı girişilen bu misilleme hareketlerine uzun müddet dayanamayan Mu'tezile, en sonunda, prensiplerini savunurken uyguladığı metodun kurbanı olarak tarihe intikâl etti. Fakat bu sistemin İslam düşüncesine kazandırmış olduğu gerçekler, günümüze kadar devam edegelmiş ve bunlar İslam düşünürlerinin en kıymetli hazineleri olmuştur.⁷¹Son temsilcileri olan Ebu'l-Feth el-Mutarriżî (ö.610/1213) ve Abdülcebbâr b. Abdullâh el-Harizmî'den sonra artık İslam dünyasında bir bakıma Mu'tezile'yi temsil eden kalmamıştır.⁷²

E-MU'TEZİLE MEZHEBİNDE DİKKAT ÇEKEN ŞAHISLAR VE ESERLER

a. Vâsıl b. Atâ (131/748): Hasan el-Basrî'nin öğrencilerinden olup Mu'tezile'nin kurucularından sayılır. Büyük günah bir kimsenin durumu hakkında Hasan el-Basrî'den bilgi almak isteyen bir kişiye, onun cevap vermesini beklemeksizin verdiği cevap neticesinde hocasının ders halkasından ayrılarak mescidin başka sütunun yanına çekilmesi Mu'tezile'nin doğuşuna sebep olmuştur.⁷³

b. Amr b. Ubeyd (144/761): Hasan el-Basrî'nin öğrencilerinden Vâsıl b. Atâ'nın büyük günah konusunda ileri sürdüğü görüş sebebiyle hocasının ders

⁷¹ Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 65-66.

⁷² Zühdi Hasan Cârullâh, **el-Mu'tezile**, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Türas, c. , I, Beyrut, 1410/1990, s. 188-229.

⁷³ Ünal, Bülent, **a.g.e.** , s. 77.

halkasından ayrılınca onunla birlikte hareket ettiği için Mu'tezile'nin doğuşunda öncü isimlerinden biri sayılmıştır.⁷⁴

c. Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (235/849): Basra Mu'tezilesinin önde gelenlerdendir. Kaleme aldığı el-Uşulu'l-Hamse isimli kitabıyla Mu'tezile'nin İtikadî görüşlerini sistemleştirmiş ve İbrahib en-Nazzam başta olmak üzere birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁵

d. İbrahim en-Nazzam (231/845): Dil, Edebiyat ve Şiir'in yanında Fıkıh, Kelam, Hadis gibi ilimlerde geniş birikime sahip olan Nezzam, Hint ve İran dinlerini, Yahudilik ve Hıristiyanlığı incelemiştir. Ayrıca felsefi ilgisinden dolayı Yunan felsefesini tetkik etmiş, Aristo'nun bazı eserlerine reddiyeler yazmış; Mecusilik, Seneviyye, Dehriyye ve Berahime'ye eleştirilerde bulunmuştur. Kitabü'l Tafra, Kitabü'l-Mantık ve Kitabü'l-Ma'arife başta olmak üzere pek çok eseri bulunan Nazzam, Mu'tezle mensupları üzerinde büyük etki bırakmıştır.⁷⁶

e. Bişr b. Mu'temir (210/825): Mu'tezilenin Bağdat ekolünün kurucusu ve Tevellüd Nazariyesi'nin mucididir. Arap Edebiyatı ve Kelâm'a dair pek çok eserinden bahsedilmekle birlikte bunlardan günümüze ulaşanı olmamıştır.⁷⁷

f. Ebu Ali el-Cübbâî (303/915): Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf'ın öğrencilerinden Ebu Yakup Yusuf b. Abdullah eş-Şehham'dan Kelâm dersleri aldı. Basra ve Bağdat'ta katıldığı ilim meclislerinde yaptığı münazaralarla dikkat çekti. Hocasının ölümünden sonra Basra Mu'tezilesinin reisi oldu. Ölünceye kadar ders vermeye devam etti. Öğrencileri arasında en dikkat çekenleri arasında kendisinden sonra yerine geçen oğlu Ebu Hşim el-Cübbâî (321/923) ile kırk yaşında Mu'tezileden ayrılarak Eş'ariliğin kurucusu olan Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/936)'dir.⁷⁸

g. Kadı Abdülcebbar el-Hemedanî (415/1025): Basra Mu'tezilesinin son dönemindeki temsilcisi Kadı Abdülcebbar'ın kendisinden önce Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini bir araya getirip yer yer tercihleri yaparak oluşturduğu el-Muğnî fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl adlı eseri, Mu'tezile günümüze intikal eden Mu'tezile kelâmına dair en önemli kaynaktır. Devlet adamları üzerinde etkili bir kadı olarak görev yapan Abdülcebbar, gücünü ve konumunu Mu'tezile'ye destek için kullanmış; yetiştirdiği öğrenciler ve yazdığı eserlerde Mu'tezile düşüncesinin sonraki nesillere

⁷⁴ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁵ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 77-78.

⁷⁶ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁷ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 77-79.

⁷⁸ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 77-78.

intikalini sağlamıştır. Muğnî'den başka başlıca eserleri şunlardır: Şerhu'l-Usuli'l-Hamse, Tesbitü Delailü'n-Nübüvve, el-Muhit bi't-Teklif ve Müteşabihu'l-Kur'an'dır.⁷⁹

F-MU'TEZİLE'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNE KATKILARI VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

İlk Mu'tezililerin bütün gayretleri dinî inançların aklî temellerini bulmaya yönelik olmuştur. Onların ortaya koyduğu düşünce sisteminin esas referansları siyâsî değil, itikadî ve felsefidir. Kısa bir süre politika ile aktif bir şekilde ilgilenmiş bulunan Bağdat ekolünü istisna edecek olursak, Mu'tezile'nin tarihinde siyasetin önemli bir yer tutmadığını görürüz. Mu'tezililer dinî düşünce ile felsefe ve müsbet bilimlerin sentezini yapma gayretini göstermişlerdir.⁸⁰

Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet'e açık etkisi Ebu'l-Hasa el-Eş'arî ile başlamıştır. Kelâm metodunun kurucusu olan Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet kelâmının oluşmasında büyük rolünün olduğu kabul edilmektedir. İslam akidesinin savunulmasının yanı sıra tebliğ edilmesinde de bu ekolün büyük katkısının olduğu görülmektedir. Mu'tezile kelâmcıları, hür fikirli oluşları ve taklidi reddetmeleri sebebiyle çekinmeden birbirlerine muhâlefet edebildiler. Bu durum mezhep içi eleştirel yaklaşımların boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Mu'tezile ekolü naslara bağlı kalmakla birlikte İslamî tefekkürü aklı da getirmişlerdir. İslam ilimleri tarihinde kelâm, belâgat, cedel, münâzara, gibi ilimlerin onlar tarafından tesis edildiği kabul edilmektedir.⁸¹

Mu'tezileyi diğer mezheplerden ayıran en önemli özellik, dinî ilimlerde akla insiyatif tanımlarıdır ve onu ön plana çıkaran kelâm metodunu inşa etmeleridir. Onlar bu metodu nesnel konuları birbirleri ile kıyas ederek sonuçlara giden fakihlerden almış olmalarına rağmen, onlar gibi nesneli nesnel ile karşılaştırma yerine görünmeyeni görüne kıyas ederek neticeye gitme yolunu benimsemişlerdir. Bunun sonucunda fizik âlemine benzeyen bir metafizik düşünmeye başlamışlar, akıl ilkelerinin ve inanç esaslarının müsaade etmediği noktalarda ise kıyası red ederek tenzihe yönelmişlerdir. Bu söylemlerindeki referansları Kur'an-ı Kerim'i düşünmeyi teşvik eden ve akletmeyenleri kınayan ifadeleridir. Ancak onların bu tutumu onların

⁷⁹ Ünal, Bülent, **a.g.e.** , s. 77.

⁸⁰ Çelebi, İlyas, **a.g.e.** , s. 12.

⁸¹ Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 214-215.

vahyi tamamen ihmâl ettikleri anlamına gelmez. Onlar akli inanç meselelerinin tespitinden daha çok, bu meseleleri temellendirme aracı olan vesâil alanında kullanmaktaydılar.⁸²

Mu'tezile mezhebinin kurucusu Vâsıl b. Atâ Medine'de doğmuş, ardından Basra'ya göç etmiştir. Hasan-ı Basrî'den ayrıldıktan sonra yetiştirdiği öğrencilerin bir kısmını İslâm coğrafyasının değişik bölgelerine göndererek mezhebin yayılmasına gayret göstermiştir. İbnü'l-Murtazâ onun Abdullâh b. Hâris'i Mağrib'e, Hafs b. Sâlim'i Horasan'a, Kâsım b. Sa'dî'yi Yemen'e, Eyyûb b. Evten'i el-Cezîre'ye, Hasan b. Zekvân'ı Kûfe'ye ve Osman et-Tavîl'i Ermenistan'a yolladığını kaydetmektedir. Abbâsîler devrinde Basra ve Bağdat Mu'tezile'nin faâliyetlerine merkez olmuş, buralarda yetişen davetçiler dünyanın değişik yerlerine gönderilmiştir. Bu bölgeler şunlardır: Şam, Mağrib, Yemen, el-Cezîre, Ermenistan, Azerbaycan, Hûzistan, Vâsıt, Ahvaz, İran coğrafyasından Errecan, Tevvez, Sînîz, Sîrâf, Cehrem, bunlardan başka Kirman, Sind, Cezîretûlarab ve Basra bunların yanında Mu'tezilî inançları İsfahan'da Karmîsîn, Cürçân, Nîşâbur ve Horasan'ın diğer şehirlerinde mezhep mensuplarına rastlanmaktadır. Büveyhîler zamanında çok etkili olan Mu'tezilî vezir, vali ve kadıları Bağdat, Hemedan, Ahvaz, Musul, Tüster, Kirmanşah, Kuhistan, Taberistan, Deylem, Şîraz ve Yezd bölgelerinde mezhebin yayılmasını sağlamış, Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey döneminde de bu yayılma devam etmiştir. Mu'tezile günümüzde kısmen Şîî muhitlerde, yoğun olarak da Yemen'deki Zeydiyye içinde varlığını sürdürmektedir.⁸³

Günümüze gelindiğinde bölge, ülke ya da şehir bazında Mu'tezile'nin takipçisinin kalmadığı görülmektedir. Ancak akılcılık ve felsefî düşünceyle karşılaşma gibi bazı benzer faktörlerin kurumsallaşma sürecine etki etmesi, modernist düşünce biçimi ile Mu'tezile arasında bazı benzerliklerin oluşmasının yolunu açtı. Teolojik rasyonalistler olarak tanımlanan Mu'tezile, teşekkül ettiği dönemde yabancı kültür ve medeniyetlerin saldırgan sorularına karşı Müslüman toplumun lehine cevaplar formüle eden bir düşünce ekolü olmuştu. Benzer şekilde bu mezhep, 19. yüzyılda rasyonel düşüncenin önem kazanmasıyla beraber tekrar gündeme geldi. Modern çağda Mu'tezile, akli ve bilimi önceleyen modernistler

⁸² Çelebi, İlyas, **a.g.e.**, s. 7.

⁸³ Çelebi, İlyas, "**Mu'tezile**", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s. 397-398.

özenle izlendi ve olumlu bir şekilde tanıtıldı. İslam coğrafyasının bazı bölgelerinde akılcı din söylemini benimsemeleri sebebiyle, Mu'tezile ekolü ile ilişkilendirenler ya da kendini bu isimle ifade etmekten övünç duyan hareketler oluştu.⁸⁴ Mu'tezile günümüzde kısmen Şîî bölgelerde yoğun olarak da yemende zeydiyye mezhebi içinde varlığını korumaktadır. Ancak kendisini mu'tezili olarak isimlendiren ve mensubiyeti ile bilinen kimse yoktur.⁸⁵

---

⁸⁴ Aydınlı, Osman, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, Grafiker Yay. 7. Baskı, Ankara, 2018, s.150.

⁸⁵ Bulut, Halil İbrahim, a.g.e. , s. 217; Çelebi, İlyas, “**Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri**” *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2004, II, sayı: 2, s. 20.

BİRİNCİ BÖLÜM

A-MU'TEZİLE'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının iman esaslarını ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât şeklinde ayırmalarına karşılık Mu'tezile âlimleri inanç esaslarını tevhid ve adalet olmak üzere iki, nübüvvet ve şerâi' konularının eklenmesiyle dört veya tevhid, adl, va'd ve va'id, menzile beyne'l-menzileteyn, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker şeklinde beş esas halinde ortaya koymuştur. İslâm düşünce tarihinde akaidle ilgili görüşlerini sistematik bir çerçevede ortaya koyan ilk mezhep olan Mu'teziledir. Mu'tezile'nin kuruluşu sırasında ortaya çıkan beş esasın önceliği-sonralığı konusunda kendi âlimlerince farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mezhebin doğuşuna mürtekb-i kebîre, Allah'ın sıfatları, iradî fiiller, Kur'an'ın mahlûk oluşu, ayrıca siyasî ve fikrî ihtilâflar gibi iç etkenlerin yanı sıra varlığın mahiyeti, cevher, âraz, hareket, sükûn gibi meseleler de etkili olmuştur.⁸⁶

İtikadî alanı sistematik bir şekilde ifade eden ilk mezhep Mu'tezile'dir. Başlangıçtan itibaren Mu'tezile kelâmcıları İslâm dininin temel ilkelerini “*usûl-i hamse*” başlığı altında ele almışlardır. Her mu'tezile ekolünün farklı görüşleri olmakla birlikte genel itibariyle üzerinde ittifak ettikleri “*Beş prensip*” vardır. Usûl-i Hamse olarak isimlendirilen bu esaslar Mutezili âlimleri diğer mezheplerden ayıran temel esaslardır.⁸⁷

Bu ekol dinî inançların aklî esaslarını bulmaya çaba gösteren bir düşünce tarzı geliştirmiştir. Onlar İslâm'ın fethettiği bölgelerdeki çeşitli din ve mezheplere mensup insanların İslâm'a karşı açtıkları fikir mücadelesinin zararlarını göğüsleyerek sahil bir din felsefesi kurmak için gayret göstermişlerdir. Özellikle tabiat felsefesi konusunda fikir yürüten ilk kelâmcılardan olan Ebu'l-Hüzeyl'in, daha önce Demokritos tarafından ortaya konulan maddenin en küçük parçasının atomlar olduğu görüşü, Allah'ın varlığını ispat için kullanmıştır. Aklın nakil karşısında daha üstün bir değeri olduğunu savunmuşlardır. İktidarın gücünü arkalarına alarak herkesi kendi

⁸⁶ Çelebi, İlyas, “*Usûl-i Hamse*”, DİA, İstanbul, 2013, XLII, s. 211.

⁸⁷ Çelebi, İlyas, “*Mu'tezile*” DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s. 395.

görüşlerini kabule zorlamaları sonucu gittikçe zayıflamaya başlayan Mu'tezile mezhebine on birinci yüzyılda Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk tarafından son verildi. Bu tarihten sonra mezhep olarak devam etmese de fikir ve görüşleri başta İsnâaşeriye ve Zeydiyye mezhebi olmak üzere kısmen tadile uğrayarak devam etti.⁸⁸

Mu'tezile kendi arasında Basra ve Bağdat olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Her iki grup da “*el-usulü'l hamse*” diye bilinen ve üzerinde ittifak ettikleri beş esası kabul etmekle birlikte, diğer konularda farklı görüşlere yönelmişlerdir. Basra mu'tezilesi fikri mücadeleyi benimsemekle birlikte usul ve fürûda akıl ile vahyin verilerini birlikte değerlendiren bir ekol durumundadır. Bu ekolün mensupları Hz. Peygamberden gelen İslami geleneği muhafaza etme gayesini sürdürmeleri dolayısıyla onları filozoflar olarak değil felsefeyi dini hizmetinde kullanan kelâmcılar olarak görmek gerekir, buna mukabil daha çok ameli ve siyasi konularla meşgul olan Bağdat mu'tezilesi, mezhebin görüşlerinin beş prensipten emri bi'l ma'ruf ve nehyi ani'l münker çerçevesinde devlet eliyle yayılıp kabul ettirilmesi taraftarıdır. Bu sebeple yöneticilerle iyi ilişkiler kuran bu zümre eserlerinden daha çok “*imamet*” konusunun işlemişler.⁸⁹

1-Tevhid

Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir ve tek olduğunu kabul etme anlamına gelen “*tevhid*”, usul'u hamse'nin temelini teşkil eder.

Bu inanç bütün İslâm mensuplarınca benimsenen temel bir ilkedir. Tevhid esası Mu'tezile için son derece önemlidir; dinin özü ve temelidir. Hatta Mu'tezile, sırf bu esasa verdikleri önemi göstermek için kendilerini Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid yâda Ehlü't-Tevhid ve'l-Adl olarak isimlendirmişler ve bu isimle anılmaktan da memnuniyet duymuşlardır. Tam olarak “*Allah'ı birleme*” veya “*Allah'ın birliğine inanama*” demek olan tevhid, Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (135-227/752-841)'ın katkıları sonucu üçüncü/dokuzuncu asır başlarında Mu'tezile düşüncesinin merkez noktasını teşkil eder duruma gelmiştir. Bu esasla ilgili başlıca meseleler, ilim, kudret ve kelâm gibi Allah'ın zatî sıfatlarının aslî mahiyeti, Allah'ın kelâmı olarak Kur'an'ın ebediliği yani yaratılmamış oluşu, Allah ile yarattıkları arasındaki herhangi bir

⁸⁸ Şehristani, **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 46-48.

⁸⁹ Öz, Mustafa, **a.g.e.** , s. 332-333.

benzerliğin (teşbih) inkârı gibi hususlardı.⁹⁰ Ancak tevhidi temsil eden yegâne mezhebin kendi mezhepleri olduğunu iddia eden Mu'tezile mensupları Ehl-i sünnet'in ilâhî zâta nisbet ettiği hayat, ilim, kudret gibi sıfatları kadîmlerin çoğalmasını gerektireceği için kabul etmemiştir. İnsanların iradî fiillerinin ilâhî bir müdahale bulunmadan sadece kendileri tarafından meydana getirildiğini iddia etmek suretiyle bir bakıma kulu yaratıcı konumuna getirmek ve kaderi inkâr etmekle itham edilmişlerdir. Mu'tezile kelâmcıları, kemal mertebesinde bir tevhid inancı ortaya koyma bağlamında Allah'ın selbî/tenzihî sıfatlarına önem vermiş, sübûtî sıfatlardan sadece kelime bakımından sıfat olan kavramları (mânevî sıfatlar) zât-ı ilâhiyyeye nisbet etmiş, fiilî sıfatların hâdis olup Allah'ın zâtıyla kâim olmadığını ileri sürmüştür.⁹¹

Mu'tezile bu metodu şöyle açıklarlar: *"Allah birdir. Onun gibi hiçbir şey yoktur. Allah şahıs, ceset olmadığı gibi ceset ve suret sahibi de değildir. Onun eti veya kanı yoktur. Cevher yahut araz değildir. Rengi, kokusu, tadı, sıcaklığı, soğukluğu, yaşlığı, kuruluşu, eni, boyu, derinliği bahis konusu değildir. Birleşmesi veya ayrılması, hareketi ve sükûnu, parçaları ve kısımları, organları düşünülemez. Mekân onu çevreleyemez. O zamana bağlı değildir. Onun için temas ve uzlet herhangi bir mekâna hulul düşünülemez. Sonradan yaratılmış olmaya delalet eden ve bir yaratığa has sıfatlarla tavsif edilemez. Ona sonludur denilemez, doğmamıştır ve doğrulmamıştır. Onu insanların hisleri idrak edemez. Yaratıkların hiçbirine hiçbir şekilde benzemez. Sonsuzdan beri vardır ve yaratılmış olan her şeyden önce vardır. Ezelden beri bilen, kudretli olan ve canlı olandır. Bilgin ve kudretli olması canlı, bilgin ve kudretli insanlarda olduğu gibi değildir. Onun öncesi yoktur, kadimdir ve bu sıfat yalnız kendisine hastır. Yarattığını önceki bir örneğe göre yaratmaz, bu ona asla zor gelmez. Ona fayda veya zarar vermek asla mümkün değildir. Sevinç ve keder asla Allah'a izafe edilemez."* Allah'ı gerek zât ve gerek sıfatları bakımından bir ve tek kabul etmek⁹² manasına gelen "tevhid" bütün İslamî fırkalar tarafından kabul görmüş bir prensiptir. Ancak Mu'tezile bu meseleye en çok önem veren ve bu konuda kendine has bir anlayış oluşturan Kelâm ekolüdür. Mu'tezile mensuplarının tevhid konusuna yaptıkları bu vurgu onların özellikle sıfatlarla ilgili

⁹⁰ Ünal, Bülent, **a.g.e.** , s.76.

⁹¹ Çelebi, İlyas, **a.g. md.** , s. 211; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 210-212.

⁹² Topaloğlu, Bekir; **a.g.e.** , s. 174; Bağdadi, **a.g.e.** , s. 68-69-70; Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 137; eş- Şehristâni, **el- Milel ve'n- Nihâl**, **a.g.e.** , s. 43-44.

duyarlılıklarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onların döneminde İslam toplumunda ortaya çıkan guruplardan Sıfatiyye, Allah'ın bağımsız kadim manalar olarak zatî sıfatlara sahip olduğunu söylüyor, Haşviyye ona makam, cismiyyet gibi maddi manalar nisbet ediyor, Batıniyye ise Allah'ın sonradan oluşmuş (hadis) zatî sıfatlara sahip olduğunu savunuyordu. Öte yandan Hıristiyanlar tarafından aslında tek olan Tanrının üç uknum halinde düşünüldüğü, dolayısıyla uknumlardan her birinin kadim manalara tekabül ettiği ileri sürülüyordu.⁹³

Onlara göre Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur.⁹⁴ Kur'an-ı Kerim Allah'ın hiçbir şeye benzemediği ve benzetilemeyeceği hususu ile onun yegâne oluşu üzerinde çokça durulmaktadır.⁹⁵ Mu'tezile'ye göre asıl olan bu prensiptir. Bu sebeple Allah'ın bir şeye benzetilemeyeceğini ifade eden âyetlere sarılırlar ve bu âyetleri şerh ederler. Allah'ın eli, yüzü, yönü gibi tabirlerden bahseden âyetleri ana prensibe uygun şekilde te'vil eder, bu hususta muğlâk ve kapalı bir iman ile yetinmezler; çünkü akıl muğlâk olanla tam bir kanâate erişemez, şerh ve te'vil aklın görevidir.

Tevhîd, yani birleme İslam dini akidesinin temeli olan Tanrı'nın birliğidir. Mu'tezile mezhebine mensup olanlar tevhidden yola çıkarak bazı konularda diğer itikadî mezheplerden farklı görüşler geliştirmişlerdir. Mu'tezile mezhebinin temelini özünü ve düşüncelerinin esasını teşkil eder, İmam Eş'arî "*Makalatül İslamiyyîn*" adlı kitabında tevhid meselesini izâh ederek şöyle der: "Şüphesiz ki Allahu Tealâ birdir, tektir. Onun, hiçbir benzeri yoktur. O, herşeyi işiten ve görendir. O ne cisimdir ne gölge ne bedendir ne suret ne kandır ne de et. O, bir şahıs değildir. O ne cevherdir ne ârâzdır. O'nun ne rengi vardır ne tadı ne kokusu vardır ne de elle tutulabilecek şekli. O ne sıcaktır ne soğuk ne yaştır ne de kuru. O'nun ne boyu vardır ne eni ne de derinliği. O ne toplanır ne dağılır ne hareket eder ne sakin kalır ne de bölünür. O'nun ne kısımları vardır ne de parçaları ne organları vardır ne de azaları. O'nun için yön söz konusu değildir. O'nun ne sağı vardır ne solu ne arkası vardır ne de önü. O'nun ne üstü vardır ne de altı. Hiçbir yer onu kaplayamaz. O'nun için "zaman" diye bir kavram yoktur. O'nun, bir şeye dokunması veya birşeyden uzaklaşması yahut herhangi bir yere girmesi mümkün değildir. O, yaratılanların, sonradan yaratıldıklarını gösteren herhangi bir sıfatla sıfatlandırılmaz. O'na, herhangi bir

⁹³ Ünal, Bülent, **a.g.e.** , s. 76.

⁹⁴ Çelebi, İlyas, **a.g.md.** , s. 395. Bakara, 2/133. Âl-i İmrân, 2/6. Nisâ, 4/87. Mâide,5/72. En'am, 6/3.

⁹⁵ Şûrâ, 42/11. ,İhlas, 112/1-4. Meryem, 19/65.

mesafe isnât edilemez. Ve O, herhangi bir yöne gitmekle sıfatlanamaz. O, sınırlanmış bir şey değildir. O ne babadır ne oğul. Kudretler O’nu kuşatamaz, perdeler kapatamaz. Duygular O’nu algılayamaz. O, insanlarla kıyaslanamaz. Hiçbir yönden yaratılanlara benzemez. O’nun için âfetler ve felâketler söz konusu değildir. O, hatıra gelen ve hayal edilen hiçbir şeye benzemez. O, her şeyden önce var olan, sonradan icat edilenlerden evvel bulunan, bütün yaratılardan evvelce mevcut olandır. O, her şeyi bilendir, herşeye kadir olandır. Diridir ve ilelebed böyle devam edecektir. Gözler O’nu görmez ama O, gözleri görür. Hayaller dahi O’nu kuşatamaz. O, kulaklarla dinlenemez. O, bir “şey” dir ama bizim bildiğimiz “şey” lerden değildir.⁹⁶

Mu’tezilîler temel prensip olan tevhid noktasından hareket ederek, Allah Tealâ’nın, kıyamet gününde görülmesinin mümkün olmayacağını, çünkü Allah’ı görmenin, cisim ve yön icab ettirdiğini ileri sürmüşlerdir. Ehl-i sünnet âlimlerinin ruyetullâh’ı yani Allah’ın kıyamet günü görülmesi görüşünü kabul etmemişlerdir. Onlara göre görülebilmesi için Allah’ın bir cisme sahip olması gerekir ki İslam inancının tevhid kaidesine göre bu imkânsızdır. Yine Mu’tezililer, bu prensibe dayanarak, Allah Tealâ’nın sıfatlarının, zâtından ibaret olduğunu, O’ndan başka bir şey olmadığını, aksi takdirde “kadim” liğın çoğalmasının söz konusu olacağını iddia etmişlerdir. Yine Mu’tezililer, tevhid prensibine dayanarak, Kur’an-ı Kerim, Allah Tealâ’nın yarattığı bir mahlûk olduğunu ve Kur’an’ın mahlûk olduğunu söylemenin, “kadim” sıfatının çoğalmasını önleyeceğini iddia etmişlerdir. Kur’an-ı Kerim’e “mahlûk” demelerinin diğer bir sebebi de bunlardan çoğunun, Allah Tealâ’nın “kelâm” sıfatının bulunmadığı düşüncesini taşımalarıdır.⁹⁷

Mu’tezile’nin fikirlerinin temelini teşkil eden beş prensipten en önemlisidir. Bu ilkeye verdikleri önemden dolayı kendilerine “*ehlüt tevhid vel adl*” de denmektedir. Mu’tezile’nin bu esası başlangıçta tam teşekkül etmemiştir. Daha sonraki dönemlerde teşekkül etti. Mu’tezile tevhid konusunun alt başlıklarında ele aldığı konular şunlardır: Allah’ın sıfatları, halkul kur’an ve ruyetullâh meselesi. Bu meselelerle ilgili sorulara mu’tezilenin daha sonraki âlimleri felsefe kitaplarını da okudukları için felsefî metodu kullanarak ve akılcı yollarla cevap vermeye çalışacaklardır.

⁹⁶ Tevhid meselesi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 44.

⁹⁷ Ebu Zehra, **a.g.e.** , s. 156–158.

Allah'ın varlığı, birliği, teşbih ve tenzih konularını içeren tevhit kavramıdır. Onlara göre Allah birdir. Eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın bir olması ve Onun kadim bulunması, Allah'a mahsus en özel sıfattır. Eğer Allah'ın kıdemi haricinde Ona çeşitli sıfatlar isnât edilirse, birçok tabii varlıkların mevcudiyeti kabul edilmiş olur ki, bu da Allah'ın birliği gerçeğine aykırı olur. Allah bu âlemi yoktan yaratmış ve her şeyin ilk prensibi olmuştur. Bu ilk prensibin nedeni ve sebebi yoktur. Allah sebepsiz olarak var olandır. Onun sıfatları beşerin sıfatlarına asla benzemez. Eğer böyle bir benzetme yapılırsa, Allah ile kul arasında müşabehet hâsıl olur. Bu sebeple mu'tezile, Allah'a mahsus diğer zatî sıfatları te'vil etme yoluna sapmıştır.⁹⁸

Sıfatlar konusunda ilk tartışmayı başlatan Ca'd b. Dirhem⁹⁹ olup, onun sıfat telakkisini Cehm b. Safvan, ardından Vâsıl b. Atâ benimsemiştir.¹⁰⁰ Vâsıl, Allah'a kadim sıfatların nisbet edilmesini şirkle denk tutuyordu. Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf, Abbad b. Süleyman, Nazzam ve Ebu Ali el-Cübbâî gibi âlimler, ilâhî sıfatların Allah'ın zatının aynı olduğunu söylemektedir. Muammer b. Abad, Allah'ın sıfatlarını zatındaki manalara bağlayarak O'nun kendinde manâ olarak bulunan ilimle âlim, kudretle kadir olduğunu savunur. Ebu Haşim el-Cübbâî'nin öncülüğünü yaptığı "ahvâl" teorisine göre ise, ilâhî sıfatlar Allah'ta kendisinin sahip olduğu hal sebebiyle mevcuttur. Kadı Abdülcebbar, sıfatları zatî ve fiili diye ikiye ayırdıktan sonra zatî sıfatların Allah'ın zatının aynı olduğunu belirtir ve bunları kadir, âlim, hay, mevcut, semî', basir ve müdrük şeklinde sıralar. Fiili sıfatların ise hadis ve Allah'ın zatının gayri olduğunu söyleyerek bunları da mürid, kâhir, mütekellim, fâil şeklinde gösterir. Sıfatlar üzerinde yapılan bu tartışmalar Mu'tezilîleri yed, vech, istivâ, semada oluş gibi Kur'an'da mevcut nitelermeleri, Allah'ı her türlü benzetme ve benzetmeden tenzih edilmesi yönünde yorumlamaya, bunun yanında Kur'an'ın mahlûk olduğu ve Allah'ın görülemeyeceği görüşüne sevk etmiştir.¹⁰¹

Allah'ın sıfatlarını nefyetme görüşünü ilk ortaya atanın cehm b. Safvan olduğu söylenir. Cehm b. Safvan, Allah'ın insanların vasıflandığı sıfatlarla nitelenmesinin ait olmayacağını iddia ediyordu. Çünkü bu ona göre teşbihi gerektirirdi. (Müşebbihe ve mücessime o dönemde mevcut iki akımdı. Onlar ilâhî zatı yaratıkların zatlarına benzetip bazen de onu cisim, sıfatları olan bir cisim kabul

⁹⁸ Işık, Kemal, **a.g.e.**, s. 67-68.

⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", TDV, İA, c. , VI, İstanbul, 1992, s. 542-543.

¹⁰⁰ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁰¹ Ünal, Bülent, **a.g.e.**, s. 76.

etmişlerdir.) O halde Allah'ın hayat sahibi ve alim olmasını nefy; Kadir, Fail, Hâlık olmasını ispat etmek gerekir. Çünkü insan, kudret, fiil ve yaratma ile vasıflanamaz. Mu'tezile, Cehm ve taraftarlarından bu nefy fikrini aldığı için muarızları tarafından cehmiyye diye anılmıştır. Ancak mu'tezililer bu ismi kabul etmemişler ve cehmiyyeden uzak olduklarını belirtmişlerdir. Çünkü cehmiyye cebr görüşünü benimsiyordu. Ancak sıfatların nefyi konusunda ise hemen hemen aynı görüşü paylaşıyorlardı.¹⁰²

Sıfatların nefyi görüşünü ortaya atan vâsıl, Allah'ın kadim olan sıfatlarının varlığını kabul etmenin iki ilâh'ın, iki kadimin varlığını kabul anlamına geleceğini ve böylece kadimlerin çoğalacağını söylüyordu ve şirkele denk tutuyordu. Vâsıl b. Atâ'nın sıfatları nefy hakkındaki nazâriyesini temelden kapalı ve anlaşılmaz bulur. Ancak bu görüş zat ve sıfatlar hakkındaki müşebbihe ve mücessimenin yaydığı şüphelere tabî bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü Vâsıl ve arkadaşlarının gayesi, İslam akidesini savunmak ve ona âriz olan tehlikelerden onu korumaktır. Bu gayenin tahakkukunda ters bir yol takip ettikleri için sıfatların nefyi neticesine varmışlar, yoksa gayeleri bu değildi.¹⁰³

Kur'an-ı Kerim'de geçen Allah'ın bu sıfatları, Allah'ın zatının dışında kabul edilirse, çeşitli kadimlerin, yani çeşitli ilâhların varlığı da kabul edilmiş olur. Böyle bir faraziye ise tevhid akidesine aykırıdır. Öyle ise Allah'ın kıdemi hariç, diğer zatî sıfatları te'vil etmek zaruridir. Mu'tezilenin böylece anladığı zatî sıfatlar, kelâm okullarında çeşitli münâkaşalara ve münâzaralara sebep olmuştur. Mu'tezileden önce gelen selefler, Allah'ın sıfatları hakkında te'vil ve tefsire girişmekten çekinmişlerdir. Hatta Allah'ın müteşâbih âyetlerde geçen el, yüz, istivâ gibi sıfatları hakkında soru sorulmasını bile bid'at saymışlardır. Selefler Allah'ın sıfatlarını olduğu gibi kabul ediyorlardı. Fakat İslam dünyasına sızan felsefî düşünceler ve yabancı fikirler neticesinde, kelâmcılar Allah'ın sıfatları hakkında ileri sürülen görüşler üzerinde durmak zorunda kaldılar. Hatta o kadar ki, fâkih olan Ebu Hanife (150/767) bile, " *el-Fıkhu'l Ekber*" adlı eserinde Allah'ın sıfatları üzerinde fikirler yürüttü. Allah'ın zatî sıfatlarının onun aynı ve gayrı olmadığını söyledi.¹⁰⁴

Sıfatları Allah'ın zatıyla aynı olmak şartıyla kabul eden, bunların zatî ilâhiyyeden ayrı şeyler ya da kadim manalar olarak kabul edilmesini, ister istemez

¹⁰² Işık, Kemal, **a.g.e.**, s. 39-40.

¹⁰³ Gölcük, Şerafettin, **Kelâma Giriş**, s. 215. vd.

¹⁰⁴ Işık, Kemal, **a.g.e.**, s. 67-68.

birden fazla ezeli varlığı (taaddüdü kudema) kabul sonucuna götürdüğü için reddeden mu'tezile, selbî yani Allah'ın zatına nispet edilmesi muhâl olan sıfatlar konusunda da şöyle der: "Allah'a cahillik, acizlik, sonluluk ve yokluk gibi olumsuz sıfatlar nispet edilemeyeceği gibi; el, ayak, göz, kulak vb. uzuvlar da atfedilemez. Ayrıca o cisim ve âraz olmadığı gibi, cisimlere hulül etme, bir mekânda bulunma ve başkalarına muhtaç olma gibi eksikliklerden münezzehtir. Mu'tezilenin diğer mezhepleri tevhide inanmamakla suçlamasının en önemli nedeni sıfatlar meselesidir. Çünkü onların döneminde İslâmî çevrede oluşan gruplardan Sıfâtiyye Allah'ın bağımsız kadîm mânalar olarak zâtî sıfatlara sahip olduğunu söylüyor, Haşviyye O'na makam, cismaniyet gibi maddî mânalar nisbet ediyor, Bâtıniyye ise Allah'ın sonradan oluşmuş (hadis) zâtî sıfatlara sahip bulunduğunu savunuyordu. Öte yandan hıristiyan camiasında aslında tek olan Tanrı'nın üç unsur halinde düşünüldüğü, dolayısıyla unsurlardan her birinin kadîm mânalara tekabül ettiği ileri sürülüyordu. Sıfatlar konusunda ilk tartışmayı başlatan Ca'd b. Dirhem olup onun sıfat telakkisini Cehm b. Safvân, ardından Vâsıl b. Atâ benimsemiştir.¹⁰⁵

İlyas Çelebi şöyle özetlemektedir: "*Vâsıl, Allah'a kadîm mânaların nisbet edilmesini şirkle denk tutuyordu. Benzer görüşte olan Zemahşerî aksi yaklaşımın Hıristiyanlığın unsurlarından farklı olmayacağını söyler. Ebül-Hüzeyl el-Allâf. Abbâd b. Süleyman. Nazzâm ve Ebû Ali el-Cübbâî gibi âlimler ilâhî sıfatların Allah'ın zâtının aynı olduğunu söylemektedir. Muammer b. Abbâd, Allah'ın sıfatlarını zatındaki mânalara bağlayarak O'nun kendinde mâna olarak bulunan ilimle âlim, kudretle kadir olduğunu savunur. Ebû Hâşim el-Cübbâînin öncülüğünü yaptığı "ahvâl" teorisine göre ilâhî sıfatlar Allah'ta kendisinin sahip olduğu hal sebebiyle mevcuttur. Kâdî Abdülcebbâr, sıfatları zâtî ve fiilî diye ikiye ayırdıktan sonra zâtî sıfatların Allah'ın zâtının aynı olduğunu belirtir ve bunları kadîr, alîm. hay, mevcûd, semî, basîr ve müdrîk şeklinde sıralar.*"¹⁰⁶

Allah Tealâ âlimdir, kadirdir, diridir. Fakat kendisinden başka âlimler, kadirler ve diriler gibi değildir. Kadim olan (başlangıcı bulunmayan) ancak O'dur. O'ndan başka kadim yoktur, ilâh, yalnız O'dur. O'ndan başka ilâh yoktur. Mülkünde O'na ortak yoktur. Saltanatında veziri, icad ettiklerinde ve yarattıklarında yardımcıları yoktur. O, yaratılanları geçmiş bir örneğe göre yaratmamıştır. Herhangi bir şeyi

¹⁰⁵ Şehristânî, a.g.e. , s. 30-86.

¹⁰⁶ Çelebi, İlyas, a.g. md. , s. 395-396.

yaratmak O'na, diğeri bir şeyi yaratmaktan ne kolaydır ne de zor. O'nun için, menfaat elde etmek söz konusu değildir. O'na hiçbir zarar dokunamaz. O'nün için ne sevinme söz konusudur ne de lezzetler. Acı ve elemeler O'na erişemez. O, sona eren bir gaye sahibi değildir. O, fâni değildir. O'na, acizlik ve eksiklik ulaşamaz. Kadınlara dokunmaktan, eş ve çocuk edinmekten beridir. Sonuç itibariyle bütün bu görüşlerinde ön plana çıkan unsur, Allah'ın mutlak birliği inancını sağlam temellere oturtmak ve bu inancı teşbih ve tecsim gibi aşırılıklardan arındırmaktır. Kısaca mu'tezilenin tevhid prensibi, tenzîh düşüncesi üzerine inşâ edilmiştir. Mu'tezili âlimleri bundan dolayı sıfatların nefyine meyletmişler, ilâhî zâtın her tür terkipten uzak, mahlûkata benzemekten münezzeh kadim bir varlık olduğunu ispat edip her zaman izâle olabilen her çeşit insanî kavramlardan onu uzak tutmuşlardır. Bu sebeble de sıfatları zâtın aynı kabul etmişlerdir. Bundan dolayı onlar, sıfatları kaldıran anlamında "muattıla" olarak vasıflandırılmışlardır. Ancak gerçek şudur ki; Mu'tezile Allah'ın sıfatlarını tam olarak inkâr etmediği gibi, ilâhî zât üzerine sıfatların zaid oluşunu da kabul etmemiş, sıfatların zâtın aynı olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹⁰⁷

2-Adl-Adalet

Adl, "*doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükümlemek; eşitlemek*" vb. manâlara gelen bir masdardır. Mu'tezile'nin beş prensibinden biri kabul edilir. Allah'ın güzel olmayan (kabîh) her türlü fiilden münezzeh kabul edilmesi, bütün fiillerinin hikmet, adalet ve isâbet çerçevesinde bulunması demektir.¹⁰⁸ Bunun sonucu olarak kulun iradî fiillerini meydana getirebilmesi için bu fiillere ait kudreti fiilden önce tam mânasıyla taşıması gerektiğini, ayrıca kul için en iyi ve en faydalı şeyi (aslâh) Yüce Allah'ın yaratmasının kendisine vâcip olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁹

Adalet esasının konusu Mu'tezile'nin kader konusundaki görüşüdür. "Adalet" şu demektir: "*Allah Tealâ bozgunculuğu sevmez. Kulların filini O yaratmaz. Kullar Allah'ın, kendilerine verdiği bir güçle, emredilen veya yasaklanan şeyi yaparlar. Allah, ancak dilediğini emreder ve ancak, sevmediğini yasaklar. Allah, emrettiği her*

¹⁰⁷ İlâhî sıfatları reddetmesi gerekçesiyle muhâliflerinin Mu'tezileye verdikleri küçültücü isimlerden biridir. Öz, Mustafa, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşr. , İstanbul, 2012, s. 363.

¹⁰⁸ Öz, Mustafa, **a.g.e.** , s. 19.

¹⁰⁹ Çelebi, İlyas , "**Usûl-i Hamse**", DİA, İstanbul, 2013, s. 211; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 212.

iyiliğin mükâfatını üzerine almıştır. Yasakladığı her kötülükten ise beridir.¹¹⁰ Kullarını, güçlerinin yetmediği hiçbir şeyle sorumlu tutmaz. Onlar için, güçlerinin yetmediği bir şeyi dilemez. Herkes, herhangi bir şeyi ancak, Allah'ın kendisine vermiş olduğu güçle alabilir veya bırakabilir. Kullardaki gücün asıl sahibi kullar değil Allah'tır. Dilerse o gücü yok eder. Yine dilerse, kullarını zorla kendisine itaât ettirir. Ve onları zorla günahlardan uzaklaştırır. Fakat Allah bunu yapmaz. Çünkü böyle yapmak, imtihanı kaldırmak ve zorlukları gidermektir.”

Mu'tezililer bu prensibe dayanarak; “*Kul, yaptığı işlerinde irade sahibi değildir.*” diyen Cebriyecilere cevap vermişlerdir. Çünkü kulu, iradesiz olarak yaptığı işlerden dolayı cezalandırmak, zulüm olur. Kula, karşı gelmeye mecbur olduğu bir şeyi emretmenin veya yapmaya mecbur olduğu bir şeyi yasaklamanın hiçbir anlamı yoktur. Mu'tezililer, bu prensibe dayanarak, kulun, işlerini kendisinin yarattığını ileri sürmelerine rağmen, Allah Tealâ'yı acizlikten tenzih etmeyi ihmâl etmemişler ve şunu söylemişlerdir: “*Kul, işlerini, Allah'ın ona verdiği ve onda yarattığı bir güçle yapar. Gücü veren Allah'dır. Allah'ın, kula vermiş olduğu o gücü geri almaya kudreti tamdır. Kula bu gücü vermesinin sebebi, onu tamamen mükellef tutmak içindir.*”¹¹¹

Dikkat edildiğinde Mu'tezile'nin kader konusundaki görüşü bir anlamda Kaderiyye mezhebiyle aynıdır. Mu'tezile mezhebinin kader konusundaki bu görüşlerinin imanın şartlarından olan “*kader ve kazaya iman'a*” aykırı düştüğü gerekçesiyle diğer mezhepler tarafından eleştirilmiş, hatta küfür olarak nitelendirilmiştir. Her insan kendi fiilinin yapıcısıdır. Allah kullarına bir şeyi yapma gücü vermiştir. Eğer insan bir şeyi yapma gücüne sahip değilse, o insanın işlediği iyi veya kötü işlerden dolayı mükâfat veya ceza görmesi anlamsız olur. Eğer Allah insanları belirli işleri işlemeye zorlamış farz edilirse, Allah'ın o işlerden ötürü bir insanı cezalandırması zulüm olur. Hâlbuki Allah adildir, kullarına asla zulmetmez. Allah'ın bu adaleti gereği kullarının irade hürriyetinin bulunması gerekir. İrade hürriyeti olmayan bir insanın işlediği fiillerinden sorumlu tutulması, Allah'ın hikmet ve adaletine asla yakışmaz. Nitekim Kur'ân'da bulunan birçok ayet, insanın hareket

¹¹⁰ Mutezililer bu görüşlerini şu âyetten almışlardır, “Sana ne iyilik gelirse Allâh'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendi nefsendendir.” Nisâ, 4/79.

¹¹¹ Ebu Zehra, a.g.e. , s. 158–159.

serbestisine sahip olduğunu, Allah'ın adaleti yerine getireceğini ve onun zalim olmadığını açıkça belirtmektedir.¹¹²

Genel olarak “*adl*” prensibi içerisinde incelenen konu insanın sorumluluğu, yükümlülüğü ve fiilleridir. İnsanın sorumluluğu yükümlülüklerine ve fiillerine bağlı olduğuna göre, kader kavramından söz edildiğinde açık ya da gizli insan fiillerinden de bahsediliyor demektir. Zira İbn Rüşd insan fiillerini kaza ve kader başlığı altında ele alırken Maturidî, irade ile birlikte kaza ve kader meselelerinin “*fiillerin yaratılması*” meselesine dâhil olduğunu söylemektedir.¹¹³ Bu doğrultuda Şehristânî kelâm ilminin konularının dört kaidede toplandığını bunlardan ikinci kaidenin kader ve adl olduğunu, bu konunun ise kaza, kader, cebir, kesb, hayrın ve şerrin irade edilmesi, makdur, mâlum gibi meseleleri ihtivâ ettiğini söyler.¹¹⁴ Watt’a göre de adl, kader akidesini ve iradeyi temsil eder.¹¹⁵

Dolayısıyla “*adl*” yukarıda saydığımız meselelerinin hepsini içine alır. Bu doğrultuda Mu'tezile “*adl*” prensibi içerisinde Efal-i İbad, Hüsün-Kubuh, Salah-Aslâh, kader konularını inceler. Bizde bu alt başlıklarda Mu'tezilenin adl prensibini ele alacağız.

Mu'tezile'nin beş temel prensibinden biridir. Mu'tezile'deki adalet prensibine göre insan fiillerinde hürdür. Kendi fiillerini kendi yapar. İnsanın yapmış olduğu iyi ve kötü eylemler tamamen kendisine aittir. Dolayısıyla bu eylemlerden kendisi sorumludur. Kötü fiiller Allah'a nispet edilemez. Bunun temelinde Allah'ın zulümden uzak ve adil olduğu düşüncesi vardır. Mu'tezile'nin en çok sevdiği isim “*Ehl al-Adl va't-Tevhid*”tir. Onlara göre ilâhî adaleti ve Allah'ın gerçek birliğini en iyi şekilde anlayan ve ispat eden kimseler olmaları nedeniyle kendilerine bu isim verilmelidir. Esasen eş-Şehristânî¹¹⁶ ve al-Makdisî¹¹⁷ gibi İslam bilginleri de onların kendilerini bu isimle yâd etmiş olduklarını zikrediyorlar. Kalkaşandi, Mu'tezile'nin kendini “*Ehl al-Adl va't-Tevhid*” ile adlandırmalarının sebebi olarak, onların “*al-*

¹¹² Geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi**, çev., Mustafa, Öz, haz., Dalkılıç, Mehmet, İstanbul, Litera Yay. , 4.. Baskı, 2008, s. 57-58.

¹¹³ Turhan, Kasım, **Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri**, İfav Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 34-35.

¹¹⁴ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, trc. Mustafa Öz, Ensar Yay. , 4. Baskı, İstanbul, 2005, s. 24.

¹¹⁵ M.Watt, **İslam Düşüncesini Teşekkül Devri**, trc. E.R. Fığlalı, çev. Ethem Ruhi Fığralı, 1. Baskı, İstanbul, 2001. s. 286.

¹¹⁶ Bk. Eş-Şehristânî, **a.g.e.** , s. 43.

¹¹⁷ Bkz. Şemsü'd-din al-Makdisî, **Ahsen at-Takasım fi Ma'rifeti'l-Akalim**, s. 37, Leiden, 1324/1906.

Adl” sözü ile kaderi inkâr edip, insana kendi fiilini yaratma kudreti vermiş ve böylece Allah’a şer isnadından kendilerini tenzih etmiş olduklarına, Tevhid ile de Allah’ın bütün kadim sıfatlarını nefyetmek suretiyle O’nun hakiki birliğine inanmış olmalarını göstermektedir. Mu’tezile’nin adalet prensibinin temelinde, insanın fiillerinde hür olduğu, yaptığı iyi ve kötü eylemlerin tamamen kendisine ait olduğu, dolayısıyla bunlardan sorumlu olduğu, aynı zamanda kötü fiillerin Allah’a nispet edilemeyeceği, Allah’ın zulümden uzak ve adil olduğu düşüncesi vardır. Mu’tezile’ye göre insan hür olduğu için fiillerini de özgür iradesiyle yapar. Çünkü Allah insana bir şeyi yapıp yapmama gücünü vermiştir. Eğer insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği iyi veya kötü fiillerden dolayı mükâfat veya ceza görmesi anlamsız olur. Eğer Allah insanları belirli fiiller yapmaya zorlamış olsaydı, o zaman Allah’ın o fiillerden dolayı insanları cezalandırması zulüm olurdu.¹¹⁸ Hâlbuki Allah adildir, kullarının fiillerine müdahale etmez ve hiçbir şekilde kullarına zulmetmez. Mu’tezile’nin beş esasından biri olan *Adl*’in teşekkülünden önceki safhayı oluşturan kader tartışmaları ise, Hz. Ali’nin (40/661) hilâfetinden sonraki mücadeleler sonucunda ortaya çıktı. Emeviler iktidarlarında sadece Haşimiler’le değil, aynı zamanda Arap olmayan Müslümanlarla da mücadele içinde olmuşlardır. Onlar saltanatlarını kurtarmak için, yaptıklarının Allah’ın takdiri olduğu tezini işliyorlardı. Ma’bed ve Ata b. Yesar, Hasan Basrî’ye gelerek Müslümanların kanını akıtan, mallarına el koyan, sonra da bu yaptıklarının Allah’ın takdiriyle meydana geldiğini söyleyen Emevi hükümdarlarının bu tür düşüncelerini anlattıktan sonra zulme gerekçe olarak Allah’ın takdirinin gösterilip gösterilemeyeceğini sordular. O ise cevap olarak “*Allah’ın düşmanları yalan söylüyor.*” demişti. Bu söz, Emeviler’in işlerinin Allah’ın emrine uygun olmadığı anlamına geliyordu. Onlar değişik bir ifadeyle, suçu Allah’a yüklüyorlar ve kendi davranışlarından Allah’ı sorumlu tutma yolunu tercih ediyorlardı. Mu’tezile’nin adalet prensibi siyasi bakımdan da önemli bir anlam taşımaktadır. Zira insanların kendi fiillerini bizzat yaratmış olmaları prensibi kabul edildiği takdirde, halka zulmeden hükümdarların Allah indinde sorumlu olacağı esası da kabul edilmiş olur. Hükümdarların çoğu yaptıkları kötü fiilleri kadere hamlederek, kendilerini sorumluluktan kurtarmak isterler. Mu’tezile ise irade hürriyetini kabul etmekle,

¹¹⁸ Bkz. Albert Nasrî Nader, **Felsefet’ül Mu’tezile**, c. , I, Mısır, 1950. s. 99; Çubukçu, İbrahim Ağâh, **a.g.e.** , s. 53.

kötülük yapan siyaset adamlarının da Allah'ın adaleti icabı ahirette ceza göreceğini ima ediyordu. Mu'tezile'nin Allah'ın adaleti prensibinden hareket ederek kabul ettiği hürriyet fikri, serbest düşüncenin gelişmesi, İslam âleminde tembelliğin ve miskinliğin önlenmesi bakımından da ayrıca özel bir anlam taşır. Mu'tezilenin adalet prensibi siyasi bakımdan da büyük önem taşır. Zira insanların kendi fiillerini bizzat yaratmış olmaları prensibi kabul edildiği takdirde, halka zulmeden hükümdarların Allah indinde sorumlu tutulacağı esası kabul edilmiş olur. Böylece Mu'tezile keyfi idareye son vermek ve sosyal adaleti yerine getirmek teşebbüsünde bulunmuştu. Cehm b. Safvan tarafından savunulan Cebriyye okulu her şeyi Allah'ın iradesine hamlediyor ve insanları bir robot gibi kabul ediyordu.¹¹⁹Cebriyeciler insanların Allah tarafından yaratılmış fiilleri işlemeye mecbur olduklarını ileri sürüyorlardı. Kader görüşü, siyasi etkenlerle ortaya çıkmış, iktidarın tavrını benimseyen Cebriyye, insanın fiillerinde hiçbir sorumluluğu yoktur sonucuna; Emevi iktidarına muhalefeti temsil eden Kaderiyye ise, fiillerin Allah'ın yaratmasıyla ve kulun kazanmasıyla olduğu fikrine varmıştır.¹²⁰

Gerçekte Emevi yönetiminin öngördüğü kader anlayışı ile İslam öncesi Dehr anlayışı arasında benzerlikler bulunmaktaydı. İslam'dan önceki Araplar'a göre insan yaratılınca, yaratanyla bağlarını keser. Varlığını çok daha kuvvetli başka bir egemen gücün kontrolüne sokar ki bu güç dehrdir. Kur'an bu inancı kâfirlerin ağzından nakleder: *"Dediler ki: Bu dünya hayatımızdan başka bir şey yoktur; ölürüz ve yaşarız, bizi helak eden dehr (zaman)den başkası değildir.* Bu inanç beşikten mezara kadar ferdin hayatını yönlendirir. Bu kuvvet hem her şeyi yok etmekte hem de yaşamı boyunca insanı durmadan felaket ve sefaletle sürüklemektedir.¹²¹

Emeviler zaten mevcut olan bu inancı İslami motiflerle saltanatlarının bir bakıma kurtarıcısı olarak öne sürmeye başladılar. Kaderle ilgili rivâyetlerden, bu fikrin öncüsü olarak Mabed b. Halid el-Cüheni'nin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Esasen o, Emeviler'in zulümlerinin Allah tarafından takdir olunduğu anlayışını inkâr etmiştir.¹²² Bu noktada ilmi ve fazileti, züht ve takvasıyla tanınan, birçok sahabeyi şahsen tanıdığı ve onlardan pek çok hadis rivâyet ettiği bilinen ve bu özellikleri sebebiyle Basra'da önemli bir mevkie sahip bulunan Ebu Said Hasan el-Basrî

¹¹⁹ Bkz. İsfarayîni, **et-Tabsir fi'd-Din**, s. 96.

¹²⁰ Buhari, **Halku Efali'l-İbad**, s. 112.

¹²¹ Casiye, 45/ 23-24.

¹²² İsfarayîni, 21.

(110/728)'nin yaklaşımına değinmek yerinde olacaktır. Çünkü Basra'da kaderle ilgili ilk görüşü ortaya attığı iddia edilen Ma'bed'in ve kader anlayışına yeni bir anlam katan Amr b. Ubeyd'in (144/761) onun halkasında yer aldıkları düşünüldüğünde, kaderî tartışmaların Hasan Basrî etrafında cereyan ettiği söylenebilir. Hasan Basri'nin kötü fiillerin kendimizden, iyilerin Allah'tan olduğu fikriyle, ilk kaderi doktrini yansıttığı öne sürülmüştür. Kaderi olduğu hususu hem esaslı bir şekilde iddia edilen hem de şiddetli bir şekilde reddedilen Hasan Basrî, halife Abdulmelik b. Mervan'ın isteğine cevaben kaleme aldığı ve kulun irade hürriyeti ve kudreti, nimetin Allah tarafından olduğu ve O'nun hoş görmediği şeylere rıza göstermediği ve benzeri konularda görüşlerini açıkladığı meşhur risalesinden dolayı tartışmaların odak noktası haline gelmiştir. O meşhur risalesinde Kur'an âyetlerinin birbirleriyle çelişmez olduğuna, küfrün Allah'ın kaza ve kaderiyle olmadığına, Allah'ın kullarını ancak yaptıkları amellere göre cezalandıracağına, Allah'ın nehyettiği şeyi kullarına takdir ederek kulları ile emrettiği şeyin arasına girmeyeceğine vb. hususlara dikkat çekmiştir.¹²³

Kader meselesinin Amr b. Ubeyd'le farklı bir hüviyet kazandığını ve Allah'ın adaleti ve insanın mesuliyeti konularında yoğunlaştığını görmekteyiz. Amr'ın kader hakkındaki düşüncelerine baktığımızda, o Emevi ve Abbasi siyasetini eleştirmek ve onların yaptığı zulüm ve kötü fiillerin sorumluluğunun, Allah'a değil kendilerine ait olduğunu ifade etmek için bu tür fikirler ortaya koymuştu. O, kader görüşünü adaletle irtibatlandırarak ele almak istemişti. O kader konusunda daha çok, insanlar ödüllendirilip cezalandırıldıklarına göre Allah'ın onlara seçebilecekleri serbest irade verdiği ve fiillerinden dolayı sorumlu tuttuğu görüşünü canlı tutmaya ve işlemeye çalışmıştır.

Kader sorunu, Yunan felsefesine olan temayülün yoğunlaşması ve tercüme faaliyetleriyle oldukça farklı bir boyut kazanmıştır. Müslümanlar Şam bölgesini fethettikleri zaman, kaza ve kader meselelerinin Hıristiyan bilginlerin zihnini meşgul ettiğini görmüş, bazıları duydukları bu şeylerden etkilenmişlerdir. Ancak etkilenme dereceleri farklı olmuştur. Etkilenme derecesi ne olursa olsun Mu'tezile mensupları, kulun fiillerini kendisinin yarattığı ve ortaya koyduğunda ittifak etmiş, aynı zamanda Allah'ın her şeye kadir, âlim ve hâkim olduğunu da teslim etmişlerdir. İnsanın fiillerinden sorumlu olması fikri felsefeyle sistemleşmiş ve Mu'tezile'nin Adalet

¹²³ Şehristânî, a.g.e. , s. 40; Fığlalı, E. Ruhi, **Çağımızdaki İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 59.

prensibi doğmuştur. Mu'tezile'nin insanın mükâfatlandırılması ve cezalandırılmasında adaleti gözetmeye çalışan her türlü felsefi ve lahutî (Hıristiyan) etkilerin tesirinde kaldığı, ihtiyar ve irade hürriyetine dair fikirlerini desteklemek için –Won Kromer'in iddia ettiği gibi – bazı Hıristiyan bilginlerinin fikirlerinden yararlandığı söylenmiştir. Çağdaş bilgin Ahmet Emin, Mu'tezile'nin doğuşunun sırf İslami sebeplere dayandığını, Won Kremer'in iddia ettiği gibi, Yunan ilahiyatının tesiriyle olmadığını söylemekte ve buna delil olarak itizal prensiplerinin ekserisinin Hıristiyanlar'a karşı değil, fakat Farslar'a¹²⁴ reddiye olarak vazedilmiş olduğunu zikretmektedir.

Mu'tezile insanların fiillerinde hür olduklarını ve dolayısıyla yapıp ettiklerinden sorumlu oldukları şeklinde tezâhür eden görüşlerini ispatlamak için Kur'an'dan bazı âyetleri delil olarak almışlar, insanın yaptıklarının Allah'ın dilemesi ve bilgisi dâhilinde olduğunu bildiren Kur'an âyetlerini ise te'vil yoluna gitmişlerdir.

*“Şüphesiz Allah hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık etmez; zerre miktarı bir iyilik olursa, onun sevabını kat kat arttırır. Ona, Kendi canibinden pek büyük bir mükâfat verir.”*¹²⁵

*“Allah onlara zulmediyor değildir. Fakat onlar kendi kendilerine zulüm ediyorlar.”*¹²⁶

*“Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şeyde zulüm etmez. Lakin insanlar kendi kendilerine zulmederler.”*¹²⁷

*“Öyle bir günden sakının ki, hepiniz o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tastamam verilecektir. Onlara haksızlık da edilmeyecektir.”*¹²⁸

*“Allah hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz. Herkesin kazandığı hayır kendi yararına, yaptığı şer de kendi zararınadır.”*¹²⁹

*“Ey insanlar! Size Rabbinizden hak gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır.”*¹³⁰

*“De ki Hak Rabbinizdendir. Dileyen inansın dileyen inkâr etsin.”*¹³¹

¹²⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 42–43.

¹²⁵ Nisa Suresi, 4 / 40.

¹²⁶ Tevbe, 9/70, Rum Suresi, 30/9.

¹²⁷ Yunus, 10/70.

¹²⁸ Bakara, 2/281.

¹²⁹ Bakara, 2 /286.

¹³⁰ Yunus, 10 /108.

¹³¹ Kehf, 18/ 29.

Mu'tezile yukarıda zikredilen âyetleri kendi görüşleri için delil olarak almış, insanların hür iradeleriyle fiillerini gerçekleştirdiklerini, bu fiillerin sonucu olarak da mükâfat veya ceza alacaklarını belirtmiştir.

Mu'tezile'nin adalet ilkesine göre Allah hiç kimseye zulmetmeyeceğine göre ahirette cezalandırılan kişi ancak kendi yaptıklarının bir sonucu olarak cezalandırılabilir.

M'tezile'ye göre insan irâde sahibi bir varlık olup önceden kendisinde bulunan bir güç ile kendi fiillerini kendisi yaratır.¹³² Hayır ve şer bütün fiiller, kulun kendi yaratmasıyla meydana gelir.¹³³ Kulun fiilin meydana gelişinde Allah'ın rolü doğrudan değil dolaylı olarak vardır.¹³⁴ Mu'tezile'ye göre insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olması, yaptığı işlerin sorumluluğunu üstlenmesini sağlar, bu da insanın sorumluluğunun anlamını ifade eder. Mu'tezile'ye göre hayat ve güç sahibi olan insan, fiillerini yapma kudretine de sahiptir. Aksi takdirde aciz bir varlık olduğu kabul edilmiş olur. Oysa aciz olan kişiden bir fiilin meydana gelmesi aklen mümkün değildir. O halde insan kudret sahibidir ve fiillerini bizzat kendisi yaratır.¹³⁵ İrâde hürriyeti olan insan Allah'ın kendisine bağışladığı yapabilme gücü (istitaat) ile istediği fiili yapmaktadır. Bu nedenle insanlar fiillerinin yaratıcısı ve yapıcısıdır. İnsanların yaptıkları işlerden sorumlu tutulmaları da bundan dolayıdır. İnsanın yapıp ettiklerinde Allah'ın takdirinden veya yaratmasından söz edilemez.¹³⁶

Allah'ın insanları fiillerinden sorumlu tuttuğu sabittir. Eğer insan fiillerinin hadisi/yapıcısı olmasaydı insanın bu fiillerden sorumlu olması doğru olmazdı. İnsanların fiillerinin kadiri/hadisi olduğuna başka bir delil, insanın fiillerinden dolayı sevap ve günah kazanması ve ayrıca Rasul'ün gönderilmiş olmasıdır. Allah ve Rasul'ün iyiliği emretmesi, kötülükten nehyetmesi, iyiliklere mükâfat verilmesi, kötülöklere cezanın bildirilmesi, ancak insanın fiillerinin kadiri olmasıyla anlam kazanır.¹³⁷

Mu'tezileye göre insanlardan iyi ve güzel olan şeylerin yapılması istenirken, kötü ve çirkin olan şeyleri de yapmaması istenir. Bunun sonucunda da sevap, günah,

¹³² Kadı Abdülcebbar, **Şerhu Usuli'l- Hamse**, s. 323.

¹³³ Nesefî, Ebu'l-Muim, **Bahru'l-Kelam** Çev. Cemil Akpınar, 1.Baskı, Konya, 1977, s. 75.

¹³⁴ Gölçük, Şerafettin, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, İstanbul, 1979. s. 168

¹³⁵ Kadı Abdülcebbar, **a.g.e.** , s. 392, Kadı Abdülcebbar, **el-Muğni**, mlf. ,Çelebi, İlyas, İA, TDV. c. , XXX, İstanbul, 2005, s. 382-384.

¹³⁶ Kadı Abdülcebbar, **a.g.e.** , s. 3- 149.

¹³⁷ Kadı Abdülcebbar, **a.g.e.** , s. 34-35.

mükâfat ve cezaya muhatap olmaktadır. Bu durumda insanın kendi özgür irâdesiyle yaptığı fiilleri kendisine ait olmalıdır.¹³⁸ İnsanın fiilleri insana mütealliktir ve bu fiillerin Allah'a izâfe edilmesi doğru değildir. Çünkü bir makdurun iki kadire iktiranı yani; bir fiilin iki kadirin /failin eseri olması mümkün değildir. Bundan dolayı mu'tezile insanın fiillerinin gerçek faili olduğunu, insanın fiillerinin Allah'a izâfe edilemeyeceğini savunur.

İnsanın fiillerinin değerlendirmesinde Mu'tezile'nin göz önünde bulundurduğu esaslardan birisi "*salah-aslâh*" konusudur. Mu'tezileye göre "*salah*" kelimesi fayda, menfaât gibi anlamlar ifade eder. "*Aslâh*" ise "*salah*" kelimesinin mübalağa ifade eden şeklidir. Allah'ın fiillerinde iyilik, güzellik, fayda gibi nitelikler bulunur. Bunlar kullara göredir. Kendisi için bunları düşünmek caiz değildir. Allah'ın yapacağı teklifler de "*salah-aslâh*" vasfını taşımayan fiiller Allah'a izâfe edilemez. Allah'ın fiilleri konusunda Mu'tezile'nin "*salah-aslâh*" anlayışının temelinde "*hüsün-kubuh*" (iyi-kötü) anlayışı vardır. Mu'tezilenin akla fazla önem vermesi ve onun üstün gücüne inanmasının en bariz örneğini "*hüsün ve kubuh*" meselesinde görmekteyiz. İnsanın işlediği fiiller ve eşya bizzat kendi öz varlıklarından mı iyi ve kötüdür yoksa onları güzel ve çirkin yapan şeriat mıdır, noktasında Mu'tezile'nin anlayış sistemleri gereğince akli olmaktadır. Onlara göre akli bir iyi olduğu gibi akli bir fena da mevcuttur. Mu'tezileye göre eşyanın zatında güzellik ve çirkinlik vardır. Dolayısıyla emir ve nehiy gibi haricî bir illetten dolayı eşya hüsün ve kubuhla vasıflanamaz. Aksine eşya kendi zatında kötü olduğu için Allah ondan nehyetmiş, yine zatında iyi olanı da Allah emretmiştir. Bu kanaatinden dolayı Mu'tezile vahyin nüzulünden önce Allah'ın varlığının bilinmesi gerektiği kanaatine varmış, hatta bu konuda bir adım daha ileri giderek "*hüsün*" (iyi) olanın yapılmasının, "*kubuh*" (kötü) olandan da kaçınılmasının vacip olduğu neticesine varmıştır.¹³⁹

Mu'tezilenin kurucularından Vâsıl b. Atâ (131/748) insanın iradesinde hür olduğu konusunda Ma'bed el-Cühenî ve aynı görüşte olan Gaylan ed-Dımişkî'nin yolunu takip etmiştir.¹⁴⁰ Vâsıl b. Atâ'nın hürriyet konusundaki görüşü, insanın mükâfat ve ceza olarak fiillerinde elde ettiği kazanç üzerinde, Allah'ın hiçbir rolünün

¹³⁸ Kadı Abdülcebbar, **a.g.e.**, s. 35.

¹³⁹ El-Cüveynî, İmamü'l-Harameyn, **el-İrşad ilaKavati'i'l-edilleti fi Usuli'l-İ'tikad**, nşr. M. Y. Musa, A. Abdulhamid, Mısır, 1369/1950, s. 258.

¹⁴⁰ Bağdâdî, **a.g.e.**, s. 103.

olmadığı şeklinde olmuştur. İnsan yaptıklarını hür bir irâde ile yapmakta ve sonuçlarına katlanmaktadır. Allah'a hiçbir kötülük isnâd edilemez. Allah'ın insanların yaptıklarına müdahalesi söz konusu değildir. Aksi halde Allah'ın adaletine gölge düşmüş olur. Çünkü kullarını yapılmamasını emrettiği bir fiile yöneltmek veya teşvik etmek, o fiili yaparken ona yardımcı olmak, daha sonra da yaptığı fiilden dolayı insanı günahkâr olarak cezalandırmak Allah'ın adaleti ile bağdaşmaz. Böyle bir durum zulüm olur. Allah günahları istemez, küfrü, fıska, isyanı da irâde etmez ve bunlarla emretmez. Bilakis bu şerhler insanın irâdesi, ihtiyarı ve fiili ile meydana gelir.¹⁴¹

Mu'tezilenin kurucularından Amr b. Ubeyd (144/761)'de hürriyet düşüncesini Allah'ın adaleti ve insanın sorumluluğu üzerine bina etmiştir. Ona göre Allah insana özgür bir irâde vermiş ve fiillerinden dolayı onu sorumlu tutmuştur. Böyle olmasaydı, Allah'ın insanları suç işlemeye zorlayıp, sonrada bundan dolayı insanları cezalandıracağı bir durum söz konusu olur ki, bu Allah'ın adaletiyle bağdaşmayacak bir sonucu doğururdu. Oysa Allah adil ve hakimdir. Allah'ın zulüm ve kötülükle vasıflandırılması mümkün değildir.¹⁴²

Sonuç olarak insanın fiilleri insanın iradesinin ürünleridir. Mu'tezile imamları insan fiilleri konusunu yorumlarken insanın hür bir irâdeye sahip olduğunu bu hür irâdesiyle yapmış olduğu fiillerinden sorumlu olduğu gerçeğinden hareket etmişlerdir. Mu'teziley'e göre madem insan yapıp ettiklerinden ahirette sorumlu tutulacaktır, o halde bu insanın fiillerini tamamen kendi bağımsız hür irâdesiyle yapmış olması gerekir. Eğer insan herhangi bir zorlama altında olursa veya tamamen bağımsız bir irâdeye sahip olmazsa o zaman insanların ahirette, dünyada yaptıklarından dolayı hesaba çekilmeleri caiz olmaz. Mu'tezilenin insan fiillerindeki temel çıkış noktası da ilâhî adaletin gereği olarak insanların bu dünyada kendi istek ve irâdeleriyle yapmış oldukları işlerden, fiil ve eylemlerden sorumlu olmalarıdır.

3-El-Va'd Ve'l Va'id

Dünya hayatında gerçekleştirilen iman ve amel-i sâlih ile küfür, inkâr ve büyük günahların ahirette mutlaka karşılıklarının görüleceğini ifade eden ilkedir. Gelecekte bir kimseye bir faydanın ulaştırılacağını veya ondan bir zararın

¹⁴¹ Eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, a.g.e. , , s. 61.

¹⁴² Bkz. Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, Pınar Yay, 1. Baskı, İstanbul, 2002, s. 124.

giderileceğini bildiren habere “va’d”, onun bir zarara uğrayacağını yahut bir faydadan mahrum bırakılacağını içeren habere de “vaîd” denilir. Allah’ın va’d ve vaîdinde durmaması, verdiği haberin vâkıya uygun olmaması söz konusu değildir. Bu sebeple dünyada iyilik yapanları mükâfatlandırması, günah işleyenleri de cezalandırması zorunludur. Allah’ın emirlerine uyup işlediği büyük günahlardan tövbe etmiş olarak ölenler âhirette mükâfatı hak eder, büyük günahlardan tövbe etmeden ölenler ise cehennemde ebedî olarak kalır. Ancak bunların azabı kâfirlerinkinden daha hafiftir. Mu’tezile va’d ve vaîd başlığı altında iman, fisk, küfür, kebîre, tövbe, kötülüklerin iyilikleri boşa çıkarması, iyiliklerin günahlara kefâret olması, sevap, şefaât, ivaz, kabir azabı gibi âhîret ahvâli, bunların maddî varlıklara tekabül edip etmediği, büyük günah işleyenlerin cehenneme girdikten sonra oradan bir daha çıkmayacakları gibi konuları ele almaktadır. Hem adl hem va’d ve vaîd esasları âhîrette şefaatin olmamasını gerektirir.¹⁴³

Va’d ve Va’id (el-Va’d ve el-Va’id, yani "Söz ve Tehdit" anlamına gelmektedir.¹⁴⁴ Bu Allah’ın vadettiği (söz verdiği) sevap ve iyiliğin, tehdit ettiği cezanın gerçekleşeceğine inanmaktır. Mu’tezililer, vaad ve vaidin, mutlaka gerçekleşeceğine inanırlar. Allah Tealâ’nın vaadettiği sevap ve korkuttuğu ceza, mutlaka gerçekleşeceği gibi, samimi tevbe kabul edeceğine dair olan vaadi de mutlaka gerçekleşecektir. Bu sebeple, iyilikte bulunanlar iyilikle mükâfatlandırılacak, kötülük yapan ise kötülüğün karşılığı olarak, can yakıcı bir azapla cezalandırılacaktır. Tevbesiz büyük günahlar affedilmeyeceği gibi, iyi amel işleyen de sevabından mahrum edilmeyecektir.¹⁴⁵

Mu’tezile Vâ’d ve vâid konusunda şöyle demiştir: “*Şüphesiz Allah, mükâfatlandırmasında ve cezalandırmasında sadıktır. Kıyamet gününde onun sözünü değiştirecek kimse yoktur. Mü’min dünyayı, tövbe edip ve Allah’a itaât içerisinde terk ederse sevaba hak kazanır. Eğer işlediği büyük günahlardan tövbe etmeden dünyayı terk ederse cehennemde ebedi olarak kalır ve azabı kâfirlerin azabından daha hafif olur*”. Bu görüşünden dolayı Mu’tezile kıyamet gününde şefaâti inkâr etmiştir. Şefaâti ifade eden Kur’ân âyetlerini görmezlikten gelmişlerdir. Şefaâte zıt düşen âyetlere sarılmışlardır. Çünkü Mu’tezile’ye göre şefaât vâ’d ve vâide ters

¹⁴³ Çelebi, İlyas , “**Usûl-i Hamse**”, DİA, İstanbul, 2013, XLII, s. 211; Çelebi, İlyas “**Mu’tezile**”, DİA, İstanbul, 2006, c. , XXXI, s. 396.

¹⁴⁴ Bkz. Eş’arî, **Makalatûl İslâmiyyin**, c. , I. s. 308; Öz, Mustafa, **a.g.e.** , s. 565.

¹⁴⁵ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 45.

düşmektedir. O halde hiçbir kimse Allah katında bir başkasına şefaât etmeye muktedir olamayacaktır, onu cezadan kurtaramayacaktır. Bilakis her ruh, o günde salih amelleri ölçüsünde sevap bulacak ve kötü amelleri ölçüsünde azap görecektir.¹⁴⁶

Mu'tezile tamamen küfre saplanmış kimselerin yani fasıkların cezalandırılmasını ve mü'min olup taât üzerinde bulunanların mükâfatlandırılmasını Allah için vacip addeder. Mü'min tevbe etmiş olarak ölürse sevaba hak kazanır; eğer günahlarından tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedi olarak kalır. Mu'tezile bu prensibi kabul etmekle cemiyet içindeki düzenin sağlanmasına yardım etmek istemiştir. Bu prensibe göre insan, yaptığı iyi veya kötü amelin karşılığını âhirette muhakkak alacağından hareketlerini kontrol etmek zorundadır.¹⁴⁷

Esasen el-va'd vel-vaid esasının, bu tartışmalardan sonra yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. Buna göre Allah âyetlerinde belirttiği üzere va'd ve vaidinde durur mu, yoksa va'd ve vaidinden döner mi? Vaidin esası olan büyük günah işleyenin cezalandırılmamasının, Allah'ın vaidle ilgili âyetlerine ters düşeceği fikrinin Vâsıl'da bulunup bulunmadığını en erken Eşari'nin eserinden tespit edebiliyoruz. Bu rivâyete göre hem Vâsıl hem de Amr, Ali İmran 7. âyette yer alan "*muhkem- müteşabih*" terimlerini yorumlarken fasıkların cezasının cehennem olacağını açıklayan âyetlerin muhkem, cezasını kullarından gizleyip diğerleri gibi beyan etmeyen âyetleri müteşâbih olarak saymışlardır.¹⁴⁸

Mu'tezililer, bu prensiplere dayanarak, "*inkârla birlikte itaatin bir faydası olmadığı gibi imanla birlikte günahın da bir zararı yoktur.*" diyen Mürcie fırkasına cevap vermişlerdir. Çünkü Mürcie'nin iddiaları doğru kabul edilecek olursa, Allah Tealâ'nın korkutması (vaidi) boşuna olur. "*Allah, onların iddialarından münezzehtir, çok yücedir.*"¹⁴⁹

Mürcie'nin yaklaşımı ise kebire sahibinin hiç azap görmeyeceği konusunda değil, orada ebedi olarak kalmayacağı doğrultusundadır. Bunları delillendirirken de kullandıkları âyet ve hadislerin yorumlarında müminin ebedi olarak cehennemde kalmayacağı noktasını vurgulamaya çalışmışlardır. Vâsıl'ın ise üzerinde durduğu husus büyük günah sahibinin ebedi olarak cehennemde kalması gerektiğidir.

¹⁴⁶ Şehristânî, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁴⁷ Işık, Kemal, **a.g.e.**, s.71.

¹⁴⁸ Eş'arî, **a.g.e.**, s. 222. vd.

¹⁴⁹ Ebu Zehra, **a.g.e.** s. 159.

Mu'tezile ebediyen ateşte kalma vurgusunda bulunan vaid âyetlerinin kâfir ve fisk için genel olduğunu işlemektedir. Oysa Mürcie böyle bir tehdidin sadece kâfirler için geçerli olduğu fikrindedir. Esasen el-va'd vel-vaid esasının, bu tartışmalardan sonra yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. Buna göre Allah âyetlerinde belirttiği üzere va'd ve vaidinde durur mu, yoksa va'd ve vaidinden döner mi? Vaidin esası olan büyük günah işleyenin cezalandırılmamasının, Allah'ın vaidle ilgili âyetlerine ters düşeceği fikrinin Vâsıl'da bulunup bulunmadığını en erken Eş'arî'nin eserinden tespit edebiliyoruz. Bu rivâyete göre hem Vâsıl hem de Amr, Ali İmran 7. âyette yer alan "*muhkem- müteşabih*" terimlerini yorumlarken fasıkların cezasının cehennem olacağını açıklayan âyetlerin muhkem, cezasını kullarından gizleyip diğerleri gibi beyan etmeyen âyetleri müteşâbih olarak saymışlardır.¹⁵⁰

Mu'tezile'ye göre özetle, Allah va'dinde de ve vaidinde de sadıktır. Ve kıyamet gününde onun sözünü değiştirecek olan da yoktur. Büyük günahları ancak tevbe ettikten sonra bağışlar. Mümin dünyayı tevbe etmiş olarak, Allah'a itaat içinde terk edecek olursa sevaba hak kazanır. Eğer işlediği büyük günahlardan tevbe etmeden dünyayı terk ederse cehennemde ebedi olarak kalır ve azabı kâfirlerin azabından daha hafif olur. Bu görüşten dolayı Mu'tezile şefaati inkâr etmiştir. Şefaâti ifade eden Kur'an âyetlerini görmezden gelmişler, şefaâte zıt düşen âyetlere sarılmışlardır. Çünkü onlara göre şefaât, vaad ve vaid prensibine ters düşmektedir. O halde hiçbir kimse Allah nezninde bir başkasına şefaât etmeye muktedir olamayacaktır. Onu cezadan kurtaramayacaktır. Bilakis her ruh, o günde salih amelleri ölçüsünde sevap bulacak, kötü amelleri ölçüsünde de azap görecektir.¹⁵¹

Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre va'd, iyilik yapanları ödüllendireceğini vadeden Allah'ın bu sözünden asla dönmemesi ve bu mükâfatı vermesi; vaid ise, kötülük yapanları, günah işleyenleri ve adaletsizlik yapanları cezalandırmakla veya ebedi cehennemlik olmakla tehdid eden Allah'ın bu tehdidinden dönmemesidir. Mu'tezile'nin görüşüne göre iman kalp ile bilmek, dil ile ikrâr etmek ve amel işlemektir. İster farz ister nafîle her amel imana dâhildir. Eğer işlenen iş hayırlıysa iman artar değilse azalır. Ceza ve mükâfat ile ameller arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Büyük günah işleyen kimse tövbe etmeden ölmüşse Allah'ın onu affetmesi

¹⁵⁰ Eş'arî, **a.g.e.**, 222. vd.

¹⁵¹ Şehristânî, **a.g.e.** s. 56.

mümkün olmaz, çünkü bu gibilere ceza vaât etmiş ve bunu önceden bildirmiştir. Eğer cezalandırmazsa sözünü yerine getirmemiş olur. Mu'tezile'ye göre bu prensip, adalet prensibinin bir uzantısıdır. Buna göre bu dünyadan iyi amel üzere ayrılan bir insanın âhirette sevap görmemesi ve yine kötü ameller işleyen bir insanın âhirette cezalandırılmaması Allah'ın adaletine yakışmaz ve Allah'ın adaletine dâir olan Kur'an âyetlerine aykırı düşer.¹⁵²

4-Menzile Beyne'l- Menzileteyn

Bu esas, büyük günah işleyen kişinin küfrü gerektiren bir inkârda bulunmadığı için kâfir olmayacağı gibi işlediği günah sebebiyle imanda da kalamayacağı, bu ikisi arasında bir yerde bulunacağı şeklinde açıklanmakta ve Mu'tezile bu kişiyi “*fâsık*” diye nitelendirmektedir. Fâsık tövbe etmeden öldüğü takdirde ebediyen cehennemde kalır.¹⁵³ Bu esası ilkin ortaya koyan Vâsıl b. Atâ, bu yaklaşımıyla farklı görüşler arasındaki ortak bir nokta bulmayı amaçlamış, görüşünü siyasî alana da uygulayarak Hz. Ali ile Muâviye taraftarlarından birinin hatalı olduğunu, fakat tesbitinin mümkün bulunmadığını, dolayısıyla haklarında karara varmayıp konuyu Allah'a havâle etmenin gerektiğini söylemiş, hem Ali'yi hem düşmanlarını tekfir eden Hâricîler'le her iki grubu da mü'min sayan Mürcie arasında ara bulucu olmak istemiştir. Ortaya çıkış açısından usûl-i hamsenin ilki kabul edilen menzile beyne'l-menzileteyn, Mu'tezile'nin zuhûrunda ve orta yolu izlemesinde oynadığı rol sebebiyle zaman zaman bu ekol mensuplarına Menâziliyye adı da verilmiştir. Bu görüşüyle Mu'tezile, büyük günah işleyeni kâfir kabul eden Hâricîler'le onu kâmil mümin sayarak âhirette günahlarının zarar vermeyeceğini iddia eden Mürcie arasında orta bir yerde durmaktadır.¹⁵⁴

Şehristânî el-Milel ve el-Nihâl adlı eserinde, günahkâr müslümanın, müminlikle kâfirlik arasındaki bir mertebede bulunduğu meselesini izâh ederek şöyle der: Bu mesele şöyle izâh edilmiştir: Vâsıl b. Âtâ demiştir ki: İman, iyi meziyetlerden ibarettir. Bu meziyetlerin birlikte bulunduğu kişiye mümin' denir. Ve

¹⁵² Öz, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, Ensar Neşr. , 4. Baskı, İstanbul 2011 s. 352-354; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 209-210; Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 71-72.

¹⁵³ Öz, Mustafa, **a.g.e.** , s. 340-342.

¹⁵⁴ Çelebi, İlyas, “**Usûl-i Hamse**”, DİA, İstanbul, 2013, c. , XLII, s. 211; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 207-209.

bu isim onu övme mahiyetindedir. Yoldan çıkan fâsık ise, hayırlı meziyetler kendisinde bulunmadığı için, övülecek bir isme lâıık olmaz ve kendisine “mü'min” denilemez. Bu kimseye “kâfir” de denilemez. Çünkü bu kişi, kelime-i şehâdet getirmekte ve daha başka hayırlı ameller de işlemektedir. Bunun bu yaptıklarını inkâr etmek mümkün değildir. Ne var ki böyle bir insan, tevbe etmeden dünyadan ayrılırsa, ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Çünkü âhirette iki fırka insan vardır. Biri cennetlik, diğeri ise cehennemlidir. Fakat böyle bir günahkâr kişinin cehennem ateşi hafifletilir.¹⁵⁵

Mu'tezilîler, ehl-i kible olan bir günahkârın, kâfirlikle mü'minlik arasında bir mertebede bulunduğuna inanmalarına rağmen, böyle bir kişiyi, gayr-i Müslimlerden ayırdetmek için buna “Müslüman” denilebilir. Bu ad ona, ikrâm için veya övülmek için takılmaz. Böyle bir kişiye dünyada Müslüman muamelesi yapılır. Çünkü böyle bir kimsenin tevbe etmesi beklenir ve doğru yolu bulması umulur. Şîî olmasına rağmen, Mu'tezilelerin ileri gelenlerinden biri olarak kabul edilen İbn-i Ebil Hadid bu hususta şunları söyler: “Her ne kadar biz, «büyük günah işleyene mümin ve Müslüman denilemez.” diyorsak da böyle bir kişiyi ehl-i kitab olan gayr-i Müslimlerden ve putperestlerden ayırmak için buna “Müslüman” denileceğini kabul ederiz. Büyük günah işleyene Müslüman adı ancak, bu adın, kendisine saygı için veya kendisini övmek için takılmadığını ifade eden bir karinenin veya bir kelimenin bulunduğu vakit takılır.¹⁵⁶

İslam'da ilk itikadî görüş ayrılıklarının belirmesine neden olan ve hararetli tartışmalar oluşturan en önemli konulardan birisi “Kebireyi irtikâp” meselesidir. Yani büyük günah'ı işleyeninin durumu (mürtekb-i kepire) ne olacaktır. Büyük günah işleyen kişinin kâfir olarak isimlendirilmesi mümkün değildir. Çünkü Kur'ân'da bulunan ve üzerinde icmâ edilen küfür hükümleri bu şahsın üzerinden kalkmıştır. Hüküm kalkarsa isimde kalkar. Çünkü isim fiile uyduğu gibi, hükümde isme uyar. Büyük günah işleyeninin münâfık olarak isimlendirilmesi de mümkün değildir. Çünkü münâfığın hükmü, münâfıklığını açıklamadığı ve gizlediği sürece ona Müslüman olarak muâmele etmektir. Eğer o şahısta münâfıklık zahir olursa tövbe etmesi istenir. Büyük günah işleyene mümin de denemez. Çünkü Allah mümin hakkında sevgiyi, yakınlığı hükmetmiş ve cenneti vaat etmiştir. Ayrıca Allah'ın büyük günah işleyen

¹⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, trc. Mustafa Öz, Ensar Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2005. s, 61.

¹⁵⁶ Ebu Zehra, *a.g.e.* , s. 159-160.

hakkındaki hükmü ise lânet ve cehennemdir. İşte bu sebepten büyük günah işleyen fâsıktır. Ebedi cehennemliktir. Lakin cehennemde kâfirin azabından daha hafif azap görecektir. Mu'tezile'ye göre günahlar büyük ve küçük diye iki kısma ayrılır. Kur'ân'da yasak edilmiş olan hareketleri yapmak büyük günah işlemek demektir. Bu günahlardan bir kısmı işleyeni inkâra götürür ve o kimseyi dinden çıkarır. Allah'ın yaratıklara benzediğini yahut onun zulmedebileceğini söylemek böyledir. Bir kısım büyük günahları işleyenler de ne mü'min ne de kâfirdir. Cinayet işleyen, zina eden bir kimse dinden çıkmış olur ama kâfir de sayılmaz. Bu gibi kimseler fâsıktır. Bu insanlar tövbe etmeden ölürlerse cehenneme giderler, etmişlerse mü'min sayılırlar. Mu'tezile mezhebinin çıkış rivâyetlerinde Sünnî kaynaklarda oldukça meşhur olan Vâsıl b. Atâ'nın Hasan-ı Basrî'nin meclisinde Mürtekibi Kebire'nin sorulması üzerine Hasan-ı Basrî'nin cevap vermeden Vâsıl'ın cevabıyla ortaya çıkan el-Menzile beyne'l- Menzileteyn görüşü, bu rivâyete göre Mu'tezile'nin doğmasında ve fikirlerinin oluşumunda önemli bir yeri vardır.¹⁵⁷

Mu'tezilîlere göre, büyük günah işleyenin durumu dünya için iki menzil arasında bir yerde olarak tabir edilse de yine bu görüşe göre yukarıda da belirttiğimiz gibi âhiret için durum bundan farklıdır. Büyük günah işleyen kişi tevbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Mezhepler amel imana dâhil midir? Değil midir? Konusunda tartışmaya girmişlerdir. Bir tarafta Haricîler ameli imana dâhil edip, büyük günah işleyeni küfürle ithâm ederken, diğer taraftan Mürcie, amelin imana dâhil olmadığını ve kebireyi işleyenin mü'min olduğunu savunmuştur. Bunların orta yolunu bulan Mu'tezile böyle bir fiili işleyen kişinin ne mü'min nede kâfir olduğunu böyle bir kimsenin fâsık olduğunu, şayet tevbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalacağını, ancak cehennemdeki azabı kâfir olarak ölenlere göre biraz daha hafif tutulacağını vurgulamışlardır.¹⁵⁸

Mu'tezile, mürtekib-i kebiye konusunda Havâric ile Mürcie arasında kalan, uzlaştırıcı bir yol izlemiş ve nihâyetinde bu prensibi ortaya koymuştur. Bu türlü düşünce tarzı Kelâm tarihinde yalnız Mu'tezile'ye mahsustur ve Mu'tezile'nin temel prensiplerinden birini teşkil etmektedir.¹⁵⁹ Bu kavram büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, ikisinin arasında bir yerde bulunduğunu ve tövbe etmediği takdirde cehennemlik olacağı; fakat cezasının kâfirlerden daha hafif olacağı

¹⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, a.g.e. , s. 53

¹⁵⁸ Şehristânî, a.g.e. ,s. 39

¹⁵⁹ Işık, Kemal, a.g.e. , s.72.

anlamına gelmektedir. Bu kavramın ortaya çıktığı dönemde Haricîler, Mürcie ve Hasan Basrî'nin tezleri olmak üzere üç ana akım bulunmaktaydı. Kısaca tekrarlayacak olursak, Haricîler her büyük günahın küfür olduğunu, işleyenin imanını yitirdiğini ve ebedi cehennemde kalacağı fikrini öne sürdüler. İmanı, farz kılınan bütün iyilikleri kalple, dille ve diğer organlarla yerine getirmek veya taâtlerin bütünü olarak tanımladılar. Böylece iman amel ilişkisi, büyük günah iman ilişkisi üzerinde ilk nazâriyeyi Haricîler ortaya atmıştır. Ezârîka'ya göre kadın erkek büyük veya küçük herkes günah işlediğinde müşrik olur. Necedât ise ümmetin haram oluşu konusunda ittifâk ettiği günahı işleyenin kâfir-müşrik olduğunu iddiâ ediyordu. Kebire sahibine kâfir damgası vurulduktan sonra onun ebedi olarak cehennemde kalması gerektiği hükmü de peşi sıra geliyordu. Bu grubun etkin olduğu bölgelerden biri de Basra idi. İşte Vâsıl'ın fikri bu ortamda oluşup netlik kazandı. Bu sebeple onun fikrinde Haricî görüşün izleri görülmektedir. Durum değerlendirmesi yapılırken bu hususun göz önünde bulundurulması gerekir. Vâsıl'ın bu konudaki fikri incelendiğinde görüşün âhiretle ilgili kısmında Haricî iman nazâriyesinden, dünya ile ilgili kısmında ise Mürciî iman nazâriyesinden etkilendiği görülmektedir. Bununla birlikte çıkış itibariyle siyasi olan bu görüşün asıl amacının siyasete yönelik olduğu düşünülmelidir.¹⁶⁰

Mürcie ise mürtekibi kebirenin kâfir sayılamayacağını, günahı nedeniyle fasık, imanı nedeniyle de kâmil bir mümin olduğunu öne sürdüler. Çünkü günahları imanlarını zarara sokacak şiddette değildir. O, Allahı, rasulu, kitapları ve Allah'tan gelen her şeyin hak olduğunu bildiği için İslam ümmetindedir. Ancak günahıyla fasıktır, bu fısık ondan iman ve İslam ismini kaldırmaz. “*Lailahe illallah Muhammedün Rasulullah*”, diyen haram ve helali bilen cennete girer. Büyük günahlardan hangisini yaparsa yapsın o iman dairesindedir. Mürcie iman amel ayırımı yapan ve bunu terimleştirmek suretiyle iman teorisini geliştiren ilk mezhep olmuştur. Onlar amel ve iman başlı başına birer olgu olduğu, amellerin iman içerisinde değerlendirilemeyeceği görüşündeydiler. Bu da dünyada büyük günah işleyenlerin durumunun Allah'a bırakılması fikrini savunmaları gerekiyordu. Netice itibariyle bu görüş, sahibi kebirenin mümin olduğu sonucunu doğuruyordu.¹⁶¹

¹⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, “**Hâricîler**”, DİA, İstanbul 1997, XVI, s. 169-75.

¹⁶¹ Mürcie, büyük günah işleyenlerin dünyadaki durumu ile âhiretteki durumunu ayrı ayrı ele alır. Kible ehlinde büyük günah işleyenler imanları dolayısıyla mü'min, büyük günah işledikleri için de fasıktır. Böylelerinin âkıbeti Allâh'a kalmıştır, dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Büyük

Genel bir özet yapmak gerekirse: el- menzile beyne'l menzileteyn fikri özellikle Cemel ve Sıffin savaşına katılanların durumuyla yakından ilgilidir. Vâsıl bu savaşlara katılanlarla ilgili olarak iki gruptan birinin fasık olduğu, hangisinin fasık olduğunun bilinemeyeceği; bu sebeble her iki tarafın da şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini söyler. Mesele şahıslara indiği takdirde de mi kabul etmeyeceksin? (Talha, Zübeyr, Ali, Ayşe gibi) sorusuna karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur. Ona göre fasıklar iç savaşla İslam'ın birliğini bozmuşlardır. Esasında Haricîler, Mürcie ve Hasan Basrî'nin bu husustaki görüşlerine bakıldığında hepsininde büyük günah işleyeni fâsık olarak nitelendirdikleri görülür. Fakat sonuçta hepsi sahibi kebireyi farklı bir mertebede gösterir. Çünkü her birinin fasık kavramına yüklediği anlam farklıdır. Vâsıl'ın fikrini benimseyen Mu'tezile bazı âyetleri delil olarak sunmaktadır. Sonuç olarak bu ilke, tamamen siyasi hadiselerin ve savaşların neticeleri ile alakalıdır. Hasan Basrî'nin meclisinden bu görüşle ayrıldığı dile getirilen olaylar şüphe barındırmasına rağmen, bu görüş Vâsıl b. Atâ'ya aittir. Bu fikrin Hasan Basrî'nin son yıllarına doğru yaklaşık 100–110/718–728 yıllarında teşekkül ettiği kanaâti yaygındır. Haricîler ile Mürcie arasında Vâsılın uzlaşmacı tutumu göze çarpmış ve o bu fikriyle Mu'tezile'nin “*el-menzile beyne'l menzileteyn*” prensibini ortaya koyan kişi olmuştur.

5-Emr Bi'l- Ma'rûf Ve'n- Nehy 'Ani'l- Münker

Mu'tezile'nin, üzerinde ittifâk ettiği temel prensiplerden biri de budur. Mu'tezilîler, İslâm dâvasını yaymak, sapıklara doğru yolu göstermek, müslümanların dinini bozmak amacıyla hakk ile bâtılı birbirine karıştıranların hücumlarını önlemek için, iyiliği emretme ve kötülüğe mâni olmanın, bütün mü'minler için kaçınılmaz bir vazife olduğuna inanmışlardır. "Emr-i bi'l ma'rûf" yani iyiliği emretmek ve "nehy-i anil münker" yani kötülükten sakındırmaktır. Mu'tezile mezhebinin bu esasına göre kişi itikadî ve amelî konularda insanları iyiliğe çağırmalı, iyiliği yaymalı, kötülüğe karşı ise sakındırmalı, uyarmalıdır. Bu esastan yola çıkarak Mu'tezile mezhebi mensupları uzun yıllar boyunca birçok farklı görüşten, mezhepten ve inançtan

---

günah işleyenin fâsık olmakla beraber gerçek mânada mümin olmaya devam ettiği fikrini, “Küfürle birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi imanla birlikte kötü ameller de zarar vermez” şeklinde formüle ettikleri için bu söz Mürcie'nin tanımı diye kabul edilmiştir. Bu fikir sonraları Ehl-i Sünnet'in bütün çevrelerince temel görüş olarak kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Kutlu, Sönmez, “**Mürcie**”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 41-45.

insanla tartışmış, hatta zaman zaman tartışmalara şiddet ve kavga da karışmıştır. Mu'tezile'nin bu esası, iyi ve doğru şeyleri emretmek, kötü ve çirkin şeylerden ise alıkoymak anlamına gelir. Burada emir, bir âmirin yani mafevkin kendinden aşağı derecede olana bir şeyin yapılmasına dâir hitâbıdır. Nehy ise üstün durumda olanın, aşağı mevkide olan bir kimseden bir şeyi yapmasını istemesidir. Ma'ruf kelimesine gelince; yapılması gereken iyi bir iş yahut fiildir.¹⁶²

“İyiliği emredip kötülükten sakındırmak” demektir. Aslında bu prensip bütün müslümanlar tarafından farz-ı kifâye kabul edilmektedir. Mu'tezile kelâmcıları ile Hâricîler bu görevin farz-ı ayın olduğunu belirtmişlerdir. Mu'tezile mensupları başlangıçta söz konusu prensibi kullanarak Mecûsîlik, Yahudîlik, Hıristiyanlık gibi dinlere, Mücessime, Müşebbihe, Râfizîlik gibi bid'at hareketlerine ve zındıklık akımlarına karşı İslâm'ı güçlü bir şekilde savunmuş, bu amaçla Horasan ve Mâverâünnehir'e kadar gitmişlerdir. Ancak onlar bu prensibi başlangıçta Müslümanlar içinde itikadî ve ahlâkî bozuklukları önlemek, toplumu ıslâh etmek, hürriyet ve adaleti fiilen uygulamak amacıyla kullanmışken daha sonra mihne olaylarında ve Halku'l-Kur'ân meselesinde görüldüğü gibi muhâliflerini yola getirme ve hasımlarını susturma aracına dönüştürmüşlerdir.¹⁶³

Mu'tezile'ye göre İslâm davetinin yayılması, dalâlette olanların hidâyete ermesi, hakkı bâtıla karıştırmak isteyenlerin zararlarının önlenmesi için her müslümanın iyiliği emretmesi ve kötülükten sakındırması zorunlu bir görevdir. Bu prensip aynı zamanda Mu'tezile'nin ahlâk esaslarındandır. İslâm fırkalarının büyük çoğunluğu bu prensibi kabul etmişlerdir. Mu'tezile, bu esasla toplumun gidişâtında hürriyet ve adalet prensiplerini bilfiil tatbik etmeyi hedeflemektedir. Mu'tezililer iyiliği emretmenin ve kötülüğü yasaklamasının, kişinin gücü yettiği zaman üzerine vacip olduğunda ittifâk etmişlerdir. Allah'ın da Kur'ân-ı Kerîm'de böyle davranılmasını emrettiğini söylerler. Mu'tezile, Kur'an-ı Kerim'de iyi işler yapmanın emredilip, kötü işler yapmanın yasaklandığı fikrinden yola çıkarak, Emr-i bi'I- ma'rûf ve nehy-i ani'l- münker 'i vacip kabul etmişlerdir. Bu düşüncesine delil olarak da Kur'an'daki bu konuyla ilgili âyetleri göstermiştir. Örneğin; *"Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, herkesi hayra davet etsinler, iyiliği emretsinler, kötülükten*

¹⁶² Çubukçu, İbrahim Agâh, Neşet Çağatay; **a.g.e.** , s.112.

¹⁶³ Çelebi, İlyas “**Usûl-i Hamse**”, DİA, İstanbul, 2013, c. , XLII, s. 211; Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.** , s. 210.

sakındırmaya çalışsınlar" (Âl-i İmran- 104) âyet-i kerimesi Mu'tezile'nin bu tezini tasdik etmektedir.¹⁶⁴

Mu'tezile'nin vâcib kabul ettiği bu beşinci prensip, aşağı yukarı bütün İslam fırkaları tarafından da vacip olarak görülmüştür. Bununla birlikte Mu'tezile ulemâsı bu prensibe bilhassa uygulamada büyük önem vermiş; yabancı din ve kültür çevrelerinden İslam'a yöneltilen fikrî saldırılara bu prensip uyarınca başarıyla karşı koydukları gibi kendi görüşlerinin İslam ümmeti arasında gelişip güçlenmesi yolundaki çabalarını da buna bağlamışlardır.¹⁶⁵

Bütün bu konularda Müslümanlar birbirine yakın bir düşünce içindedirler. Bu hususta Mu'tezile iyiliği emretmenin, kötülüğü yasaklayıp bertaraf etmenin, şeran değil aklen vacip ve gerekli olduğu görüşündedir. Buna göre din gelmesede bu kuralın uygulanması, insan toplumlarının bekası için aklın bir gereği olarak ortaya çıkar. Herkes gücü yettiği ölçüde zorla yahut dille, bu da mümkün olmadığı takdirde buğzetmekle, münkeri ortandan kaldırmak zorundadır. İyiliği emir ve tavsiye etmek, kötülüğü engellemek ve yapılmasına mâni olmak anlamına gelen ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir özelliği olan bu esas, İslam'ın uyulmasını gerekli kıldığı prensiplerdendir. Sonuç olarak bu hususta Mu'tezile iyiliği emretmenin, kötülüğü yasaklayıp bertaraf etmenin şer'an değil, aklen vacip ve gerekli olduğu görüşündedir. Buna göre din gelmese de, bu kuralın uygulanması, insan toplumlarının bekası için aklın bir gereği olarak ortaya çıkar. Herkes gücü yettiği ölçüde zorla yahut dille, bu da mümkün olmadığı takdirde buğzetmekle münkeri ortadan kaldırmak zorundadır. Müslümanların ya marufu emretmeleri veya münkeri nehyetmeleri gerektiği, eğer böyle yapmazlarsa Allah'ın onlara şerir olanları musallat edeceği, bu takdirde hayırlılarının dua edecekleri ve onların dualarının kabul olmayacağı ve cihadın en üstününün iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak olduğunu belirten hadisler, bu konunun önemini ortaya koyar.¹⁶⁶ Bu iş ancak silahla uygulanıp netice alınacaksa, yapılan bu faâliyet cihad hükmündedir. Harpte yapılan cihad ile kâfir ve fasıkla yapılan cihad arasında fark yoktur.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Çelebi, İlyas "Mu'tezile", DİA, İstanbul, 2006, c. , XXXI, s. 396.

¹⁶⁵ Işık, Kemal **a.g.e.** , s.73; Çubukçu, İbrahim Ağâh, **a.g.e.** , s. 55; Topaloğlu, Bekir **a.g.e.** , s. 176-177.

¹⁶⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, el-Eskalânî, **el-Câmiu's-Sağir**, c. ,III, Kahire, 1312/1894, s. 279.

¹⁶⁷ Öz, Mustafa, **a.g.e.** ,s. 354-355

B-MU'TEZİLENİN DİĞER GÖRÜŞLERİ

1-Halku'l-Kur'ân-Kur'an-ı Kerim'in Yaratılmışlığı

Halku'l-Kur'ân tabiri Kur'an'da yer almadığı gibi “*halk*” kelimesi Kur'an'da diğer isimlerinden herhangi biriyle de terkip halinde kullanılmamıştır. Erken devir hadis kaynaklarında da bu tabire rastlanmamakta ve Hz. Peygamber'in konuya dair herhangi bir açıklamada bulunduğu nakledilmemektedir. Kelâm ilminin teşekkül etmesi ve Halku'l-Kur'ân meselesinin bir itikadî problem olarak tartışılmaya başlamasından sonra bazı kaynaklarda konuya ilişkin rivâyetler Resûl-i Ekrem'e atfedilmiştir. Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden kelâm terimi olarak, Halku'l-Kur'ân tabiri, Kur'an'da yer almadığı gibi “*halk*” kelimesi Kur'an'da diğer isimlerinden herhangi biriyle de terkip halinde kullanılmamıştır.¹⁶⁸

Bu meselenin ilk olarak kelâm ilminin teşekkül etmeye başlamasından itibaren itikadî tartışmalara konu olduğunu Hz. Peygamber döneminde böyle bir tartışmanın vukû bulmadığını görüyoruz. İslâm dünyasında önce sıfat münakaşaları, sonra da kelâm sıfatına bağlı olarak Halku'l-Kur'ân meselesi ortaya çıkmış olmalıdır.¹⁶⁹ Kaynakların ittifakla belirttiğine göre Halku'l-Kur'ân meselesi II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış olmakla birlikte, ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı konusu ihtilâflıdır. Müteahhir dönem âlimlerinden Râgıb el-İsfahânî, bu meseleyi ilk defa Kûfe'de Beyân b. Sem'ân'ın, "Kur'an mahlûk mudur değil midir?" sorusunu sorarak tartışmaya açtığına, Ebû Hanîfe'nin de soruya cevap verip ilk defa, "Kur'an mahlûktur" dediğine, ancak küfürle ithâm edilince tövbe edip bu görüşünden döndüğüne ilişkin bir rivâyeti nakleder.¹⁷⁰

Halku'l-Kur'ân meselesinin İslam dünyasında tartışılmasındaki ihtilâflar kadar, tartışmanın nereden çıktığı konusunda da ihtilâflar mevcuttur. Bu görüşleri dikkate aldığımızda aslında her bir görüşün farklı temellere dayandığını görürüz. Her bir rivâyetin doğru olma ihtimali olmakla birlikte, bizim kanaâtimize göre Halku'l-Kur'ân meselesinin ister Hıristiyan, ister Yahudi, ister Grek felsefesine dayandırılın

¹⁶⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, “**Halku'l-Kur'ân**”, DİA, İstanbul, 1997, c. , XV, s. 371.

¹⁶⁹ Montgomery, Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fığralı, İstanbul, 2001, s. 310.

¹⁷⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g. md.** , s. 371.

bu meselenin kelâm problemi olarak ortaya çıkışını da göze aldığımızda Allah'ın sıfatları konusundaki tartışmalara dayandığını yani, önce Sıfatullâh konusunun mütekellimin arasında tartışıldığı buna bağlı olarak da Kelâm sıfatının ezeli olup olmadığı tartışmaları yapıldığını Halku'l-Kur'ân meselesinin bu tartışmalar muvacehesinde İslam dünyasında geniş tartışmalara neden olduğunu düşünüyoruz. Mu'tezili âlimlerin tümüne göre Kur'an-ı Kerim, Allah tarafından Hz. Peygambere vahyedilen mucize bir kelâmdır. Ancak bu mahlûk-muhdes, mef'ul ve mec'ul bir kelâmdır. Mu'tezile bu sıfatlarla muttasıf olan kuranın zat-ı ilâhiyyeden ayrı bir varlık olduğu ve sırf kulların faydası için, Allah'ın yaratmasıyla sonradan vücud bulduğu görüşünde birleşmiştir.¹⁷¹

Kuşkusuz Allah mütekellimdir. Yani o kelâmı vareden ve varlık alanına çıkarandır. Dolayısıyla kelâm onun bir eseri aynı zamanda da bir sıfatıdır. Ancak onun bu fiili sıfatı (tekellüm), kelâmının kadim olmasını gerektirmez. Kur'an-ı Kerim'in kadim olduğunu savunmak, Allah'la birlikte başka kadim varlıkların bulunduğu (teaddüdü kudema) vehmine yol açar. Bu vehimde düalist bir tanrı tasavvuru şüphesini tevlit eder. İşte bu tür vehim ve şüpheleri ber taraf etmek için, kur'an'ı mahlûk olarak nitelendirmek gerekir. Bu itibarla, “Allah ilimle âlimdir.” Denilemeyeceği gibi “*kelâmla mütekellimdir.*” Denilemez. Öte yandan “*ilâhi kelâm kadimdir.*” Tezini kelâmın bir mahalde bulunması, müfid (anlamalı) olması, Kur'an'ın metninin belli bir tertip ve düzen içinde emir, yasak, kıssa vb. konular içermesi gibi, delillerle de çürütmek mümkündür. Allah'ın kelâmı insanlara ait kelâmdan farklı bir mahiyete sahip değildir. Dolayısıyla kur'an pekâlâ açık anlaşılabilir ve anlamı tüketilebilir bir kelâmdır. Böyle olmak zorundadır, çünkü Allah bu kitabı biz insanların anlaması için göndermiştir. Öyleyse hiç kimse, Allah'ın kullara yönelik hitabından maksad ve muradının anlaşılmaz olduğunu söyleyemez. Aksi halde ilâhi kitap, büsbütün anlamsız ve faydasız bir söz mecmuasından ibaret olur. Oysa kur'an mübin bir kitap/hitap olup gerçek manası ve muhtevası kulların idrak sınırını aşmaz. Allah'ın emrinin (sözünün, hükmünün) muhakkak tahakkuk edeceğini (mef'ul) , Kur'an-ı Kerim'in Arapça bir kitap kılındığını (mec'ul), tasrif ve tafsil edildiğini, insanlar için bir beyan, şifâ ve rahmet kaynağı olduğunu, icaz yönünden Hz.

¹⁷¹ Öz, Mustafa, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşr. , 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 177-179.

Peygamberin nübüvvetine delâlet ettiğini bildiren âyetler de ilâhi hitabın mahlûk ve muhdes oluşunu gösteren Kur'anî deliller arasında yer alır.¹⁷²

Mu'tezile bilginlerinin bu konu hakkındaki görüşlerini saydıktan sonra bu görüşleri şöyle özetleyebiliriz: Allah birdir ve O'nun zatıyla birlikte sıfatlarını ezeli olarak kabul etmek insanları "*kadimlerin çokluğuna*" götürür. Bu da tevhid inancını zedeler. Binaenaleyh, Allah'ın kelâm sıfatı da onun neticesi olan, Kur'an da ezeli olmamalıdır. Kur'an gerçek anlamda ilâhî bir kelâm olup Allah'ın zâtı dışında levh-i mahfuz, Cebrail, Peygamber gibi varlıklarda yarattığı harflerle seslerden oluşan bir arazdır ve fiilî sıfatının bir tecellisidir. Duyulup anlaşılan bir kelâm olması bakımından insanlara ait sözlerden farklı değildir; her ikisinde harfler ve seslerden oluşur. Allah yarattığı harf ve seslerle mütekellim olur. Bu açıdan Kur'an "*mahlûk, muhdes ve mef'ûl*"dür. Ezelde olmayıp sonradan yaratılmıştır. Allah Kur'an'ın benzerini yaratmaya kadirdir, onunla kullarına haberler ve buyruklar göndermiştir. Bu harf ve seslerin dışında ilâhî zâta mevcut bir kelâm-ı nefsi yoktur. Zira insanlar kelâm kavramından zaruri olarak harf ve sesleri anlar, bunun dışındaki bir kelâm tanımını mâkul değildir.¹⁷³

2-Efal-i İbad-Kulların Fiilleri

İlk kelimesi fiilin çoğulu ef'âl, ikinci kelimesi abdin çoğulu ibâd olan bu isim tamlaması, kelam, felsefe ve mezhepler tarihinde çokça kullanılan bir terim olup kulların fiilleri anlamına gelmektedir. Bu fiiler insana nispet edildiğine göre fiillerin ortaya konulması yahut fiil haline getirilmesi, insanın kendi iradesi ve gücü ile mi gerçekleşmektedir yoksa gerçekleşmesinde insanın bir müdahale ve tesiri bulunmayıp, Allah tarafından mı ortaya konulmaktadır? Bu konu İslam düşünürleri ve mezhepler arasında değişik şekillerde ele alınmıştır.¹⁷⁴

Allah'ın âdil olduğu konusunda bütün Müslümanlar görüş birliği içinde bulunmakla birlikte, Mu'tezile âlimleri ilâhî adaleti Ehl-i Sünnet'ten farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Onlara göre; İnsan hürdür. İnsan kendi fiillerini kendisi yapar. Allah kullarına birşeyi yapıp yapmama gücünü vermiştir. Eğer insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği kötü veya iyi amellerden

¹⁷² Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.** , s. 371.

¹⁷³ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.** , s. 372.

¹⁷⁴ Öz, Mustafa, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşr. , 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 122-123.

dolayı ceza veyahut sevap görmesi manâsız olur. Eğer Allah insanları muayyen fiilleri yapmaya zorlamış farzedilirse, Allah'ın o fiillerden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm olur. Halbuki Allah âdildir, kullarına hiçbir şeyde haksızlık etmez. O halde, Allah'ın bu adaleti icabı insanların irade hürriyetinin bulunması da lâzımdır. İrade hürriyeti bulunmayan bir insanın sorumlu tutulması, Allah'ın hikmetine ve adaletine asla yakışmaz.¹⁷⁵

Nitekim Kur'an'ın muhtelif âyetlerinde insanın hürriyetine ve Allah'ın âdil oluşuna yapılan vurgular bunu kanıtlamaktadır: "Allah onlara zulüm ediyor değildir. Fakat onlar kendi kendilerine zulüm ediyorlar." (Tevbe- 70; Rûm- 9) "Öyle bir günden sakının ki, hepiniz o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tastamam verilecektir. Onlara haksızlık da edilmeyecektir."¹⁷⁶ İşte Mu'tezile'yi adalet esasını kabul etmeye yönelten sebeplerden birisi de bu âyetlerdir. "*Mutezilîler, bu prensip ile 'kul, kendi fiillerinde özgür değildir' diyen Cebriyye'ye karşı çıkmışlardır.*"¹⁷⁷ Çünkü idareciler, Cebriyye'nin bu aşırı kaderci görüşüne sığınıp halka zulmediyorlardı. Hâlbuki insanın kendi fiilinin halikı olduğu kabul edilirse, idareciler yaptıkları zulümlerin cezasını çekmekten korkarak adalet üzere davranabilirlerdi. Hâsılı Mu'tezile, bu prensip ile hem Cebriyye'nin fikirlerine karşı çıkmayı hem de halkı idarecilerin keyfi zulümlerinden kurtarmayı amaçlamıştı. Ancak Mu'tezilîler, bu prensibe dayanarak, insanın kendi fiillerini yarattığını söylerken Allah'u Teâlâ'yı acizlikten tenzih etmeyi de ihmal etmemişler ve şöyle demişlerdir: "*İnsanın yaratıcılığı, Allah'ın insan için yarattığı ve insana sağladığı bir güçle olmaktadır. Veren O'dur. Dolayısıyla, verdiği gücü geri almaya da tam anlamıyla güç yetirir. Kula verdiği sorumluluk (teklif) sağlansın diye verilmiştir.*"¹⁷⁸

Sonuç olarak bir kelâm ekolü olarak ortaya çıkan Mu'tezile, İslâm dininin aslı hükümlerinin temellendirilmesi, sistematik hale getirilmesi, izâh ve ispat edilmesi, karşı fikirlerin cevaplandırılması gibi konularla meşgul olmuştur. Siyasî, felsefi vb. hususlar bu çerçeveye yardımcı olduğu ölçüde ilgi alanlarına girmiştir. Meselâ tabiât felsefesi onlar için tevhidin temellendirilmesine bir vasıta. Aynı şekilde imâmete

¹⁷⁵ Çubukçu, İbrahim Agâh, **a.g.e.** , s. 53; Işık, Kemal, **a.g.e.** , s. 69.

¹⁷⁶ Bakara, 2/281.

¹⁷⁷ Ebu Zehra; **a.g.e.** , s. 138; Işık, Kemal, **a.g.e.** , s.70.

¹⁷⁸ Ebu Zehra, **a.g.e.** , s.138; Kılavuz, A. Saim "**Adil**" , DİA, md. , s. 388.

emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esasını temellendirmek amacıyla önem vermişlerdir.¹⁷⁹

---

¹⁷⁹ Çelebi, İlyas, “**Mu'tezile**”, DİA, İstanbul, 2006, c. , XXXI, s. 394.

İKİNCİ BÖLÜM

A-ŞEHİRİSTÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Şehristânî'nin Mu'tezile ve onun kolları hakkındaki bilgileri vermeden önce İslam Mezhepleri Tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu büyük müellifin hayatı ve eserleri konusunda bilgi vermek uygun olacaktır.

Asıl adı Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Hücetü'l-Hakk Muhammed b. Abdulkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö.548/1153) dir. Ortaçağ İslam dünyası içerisinde önemli bir yere sahip olan düşünürlerden biri ve en önde gelen din ve felsefî doktrinler tarihçisi olup kesin olmamakla birlikte hicrî 469 (1076) senesinde, Horasan'ın kuzeybatısında Nesâ hududunda bugünkü Türkmenistan'ın Karakum çölü sınırında yer alan Şehristan'ın bir köyünde dünyaya geldi.¹⁸⁰ Doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Talebesi Abdükerîm es-Sem'ânî 469'da (1076) da doğduğunu kendi eseri olan et-Tahtî' de yazmıştır. Ayrıca sonraki dönemlerde çok iyi tanınmasına rağmen kaynaklarda hayatının ilk dönemi olan çocukluğu, ailesi ve tahsil devresiyle alakalı yeteri kadar bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁸¹ Bununla beraber gerek verdiği eserleri muhtevası gerekse yetişmiş olduğu bölgenin bir ilim merkezi olmasına bakılarak, iyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Büyüdüğü şehirde farklı hocalardan Arap Dili ve Edebiyatı, Matematik, Mantık, Hesap vb. alet ilimlerini okuyup geleneksel öğrenimini tamamladıktan sonra, diğer ilimleri yani asıl İslamî ilimleri zamanının uzman hocalardan öğrenmek için yirmi yaşından önce yolculuğa çıktığı ve ilk olarak Nîşâbur'a gittiği anlaşılmaktadır. Buradaki hocalarının büyük çoğunluğu İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin öğrencileriydi. Bu talebelerden dersler alarak kendini dinî ilimler alanında çok iyi yetiştirdi. Ebu'l-Kasım Semân b. Nâsıru'l-Ensârî'den Tefsir Fıkıh ve usûlünü, Eş'arî Kelâmı, Cedel usulü ve ilahiyat felsefesi gibi ilimlerini tahsil etti. Bu vsileyle Nîşâburî'nin Şehristânî üzerinde büyük etkisi olmuştur.¹⁸² Ebu'l-Hasan Ali b.Ahmed el-Medîni'den Hadis, İmam Gazzali'nin ders arkadaşlarından, Tûs kadısı olan Şâfiî fakihî olan Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Hâfi ve Ebû Nasr Abdurrahîm b. Abdülkerîm el-

¹⁸⁰ Şehristânî, a.g.e. , s. 11.

¹⁸¹ Harman, Ömer Faruk, Şehristânî, DİA, TDV, Yay. , c. , 28, İstanbul, 2010, s. 467.

¹⁸² Şehristânî, a.g.e. , s. 11.

Kuşeyrî'den Fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri aldı.¹⁸³ Ebu'l-Hasan Ali b.Ahmed el-Medîni en çok istifâde ettiği hocalarındandır. Şehristânî'nin Nişâbur'da ne kadar kaldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, zamanının ileri gelen âlimlerden aldığı derslerle yüksek ilmi seviyesinin kemal derecesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Nişâbur'dan ayrıldıktan sonra Harizm'de tedris faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Aklî, felsefî, nakli ilimler ve ahlakî meziyetinden ötürü kendisine “*Efdal*” ve “*İmam*” lakapları verilmiştir. Artık zamanının tanınmış mümtaz simalardan biri olmuştur.¹⁸⁴

Harizm'de belli bir süre kalan ve ilmî çalışmalarını devam ettiren Şehristânî 510 (1117) senesinde hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke'ye gider. Bu esnada kırklı yaşlarda olan Şehristânî, hac vazifesini yerine getirdikten sonra dönüşünde Bağdat'a giderek orada bulunan eski arkadaşı Es'ad b. Muhammed el-Meyhenî kanalıyla Nizâmiye Medresesi'nde ders verme imkânı buldu. Aynı zamanda dersleri ve irşad amacıyla yapmış olduğu vaazlarla oradaki ahalinin nezinde itibar ve sevgi kazandı. Harezm'de yaklaşık üç yıl kaldıktan sonra 514 'lerde (1120) Horasan'a dönerek Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Ebu'l-Kâsım Nasîrüddin Mahmud b. Muzaffer el-Mervezî'nin hizmetine girdi ve Dîvânü'r-resâil'de nâiblik görevine getirildi. Aynı zamanda Sultan Sencer ile yakın ilişkiler kurarak onun sırdaşı oldu. Şehristânî'nin burada yaklaşık oniki sene kaldığı ve kaleme aldığı el-Milel ve'n-Nihâl'i vezir Mervezî'ye ithâf ettiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

Selçuklu Sultanı Sencerin veziri Ebu'l-Kâsım Muhammed b. El-Muzaffer el-Mervezî'nin 526 (1131) senesinde görevinden azledilmesi üzerine, Şehristânî buradan ayrılıp Tebrize gider. Burada âlim ve filozoflara karşı özel bir ilgisi olan Nakîbuleşrâf Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer el-Musevî'nin hizmetine girerek, kendisine daha önce kaleme aldığı Musâra'atü'l-Felâsife eserini ona sunduğu gibi el-Milel ve'n-Nihâl'in bir nüshasını kendisine takdim etti.¹⁸⁶

Şehristânî, Musevî'nin hizmetinde kaldığı süre ile alakalı herhangi bir bilgi mevcut deildir. Ancak vefâtıyla alakalı elde edilen kayıtlar onun hayatının son yıllarını doğduğu şehir olan Şehristan'da geçirdiğini göstermektedir. Yine kaynaklarda evlenip evlenmediğine dair herhangi bir kayıt da yoktur. Dönemindeki yaygın şöhretine rağmen talabelerinin sayısı çok azdır. Bunlardan adları bilinen iki

¹⁸³ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 11.

¹⁸⁴ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467.

¹⁸⁵ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 12.

¹⁸⁶ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467.

öğrencisinden biri ebu Sa'd (veya saîd) es-Sem'ânî ve kelâmcı Mucîr el-Bağdâdî'dir. Bu duruma bakıldığında Şehristânî'nin yetişkinlikten sonraki hayatını eğitim ve öğretim faaâiyetinden ziyâde, devlet adamlarına yardımcı olmakla geçirdiği ile izâh edilebilir.¹⁸⁷

Talabesi Abdulkerîm es-Sem'ânî onun 548 yılı Şaban ayının sonlarına doğru (Kasım, 1153) Şehristan'da kendi köyünde vefât ettiğini nakletmektedir.¹⁸⁸

Dinî ve ilmî kişiliğine baktığımızda Şehristânî'nin dinî kişiliğiyle alakalı olarak hayatta iken bazı tereddüt ve ithamlar yapılmıştır. Onun çağında yaşamış ve tanınmış olan Ebu Muhammed el Hârizmî onunla alakalı *“itakındaki bozukluk ve inaçsızlığa meyli olmasaydı imam olurdu.”* diye yazmakta, Zehebî'de Batnî (İsmâîlî) inancını benimsemekle suçlandığını ifade etmektedir. İbn Teymiyye, Şehristânî'nin imamiyenin görüşlerine çokça meylettiğini Batniyye'nin kelamını naklettiğini ve bunlara değer verdiğini, bazılarının onu bu fırkalardan olmakla itham ettiğini, esasında hitap ettiği kitlenin fikir ve mezhebine göre fikir ve mezhep değiştiren bir vâiz veya kelâmcı gibi davrandığını, bir taraftan şîî diğer taraftan Eş'arî yanlısı görüldüğünü kaydetmekte el-Milel'de şîîliğe meylettiği halde başka eserlerinde Şîîliğin aleyinde bulunduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Diane siteigerwald onun gizli fakat derin ismâîli olduğunu ileri sürmektedir. Son dönemlerde Nâînî tarafından bu konudaki tartışmayı gene gündeme getirmiş ve Şehristânî'nin Mefâtihu'l Esrâr'daki görüşleri sebebiyle ismâîli düşünceye sahip olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸⁹

Şehristânî'ye yapılan tüm bu itham ve eleştirilere rağmen kaleme aldığı eserlerinde kendisini itham edenlerin bu iddalarını temellendirecek deliller bulmamıştır. Bu suçlamaların sebeplerini onun eserlerini kaleme alırken izlemiş olduğu metodoloji ile felsefî ilimlerle olan ilgi ve derin hâkimiyetini aramak daha doğru bir durumdur.¹⁹⁰

Şehristânî'ye yapılan bu ithamlar karşısında Tâcettin es-Sübki bu itham ve eleştirilerin nereden görüp duyduklarını bilmediğini, zirâ Şehristânî'ye ait eserlerin bunun aksini gösterdiğini, bu görüşlerin et-Tahbîr'e sonradan ilâve edilmiş olabileceğini nakletmekte ve bu nevî ithamları red etmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁷ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 12.

¹⁸⁸ Şehristânî, **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2006, s.2.

¹⁸⁹ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467.

¹⁹⁰ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467-468.

¹⁹¹ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467-468.

Bu ithamlar rakabetin yoğun olduğu ve rakipleri zayıflatmak için çeşirli isnatların yapıldığı bir zeminde ve bilhassa Selçuklular döneminde bir kimseyi karalamanın en etkili yolu onun ismâîli olduğunu iddia etmektir. Bağdat'ta zındıklık Meru ve Nişâbur'da ismâîlilik iki önemli suçlama yoluydu. Bu ithamları yapanların kaleme aldıkları metinlerin bu durumu yansıtmaları muhtemeldir.¹⁹²

Şehristânî aleyhindeki tüm bu ithamlara rağmen akide bakımından tam bir sünnî olup Ebül Hasan el-Eş'arî taraftarıdır. Zira farklı vesilerle imam Eş'arî için "üstadımız" ifadesini kullanmaktadır Ehl-i Sünnet ile şîâ arasında ihtilâf konuları arasında olan imamet meselesi ile ilk dört halifenin halifelikte ve üstünlük bakımından sıralamalarında, şîâ'nın sahabe için kullandığı ağır ithâm ve ifadelerde daima Ehl-i Sünnet'in görüşlerine mutabık fikirler ortaya koymuştur. Düşünceleri kelâm ilmi yönünde Ehli Sünnet'in düşünceleriyle tam manasıyla paralellik arz etmektedir. Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kelam, Tefsir, Hadis'teki derin bilgi birikiminin yanında vâiz, filozof ve Orta Çağ İslam dünyasının en önde gelen dinler tarihçisidir Şehristânî'nin terminolojiyi kullanmadaki maharetini herkes takdir etmiştir. Görüşlerini serdederken analitik bir düşünce sistemi ortaya koymuş ve sert eleştirilerden geri durmamış ve hiçkimseden çekinmemiştir.¹⁹³

Eserleri: Şehristânî'nin eserleri sayı bakımından çok fazla olmasa da elde ettiği dinî bilgileri tarafsız bir şekilde nakletmesi ve değerlendirmesi göz önüne alındığında kalite yönüyle her zaman değerini korumuş bir durumdadır.¹⁹⁴

Şehristânî'nin zamanında yaşamış olan Beyhakî onun yirmiden fazla eserinden bahsetmiştir. Günümüz araştırmacıları bu durumu kabul etmektedir. Bunun yanında birçok eserinin zamanımıza ulaşmadığı belirtmektedir. Zamanımıza ulaşan eserlerini şöylece sıralayabiliriz:¹⁹⁵

1-el-Milel ve'n-Nihâl

Şehristânî'nin, dinler, mezhepler ve felsefî doktrinlerle alakalı en meşhur eseri olan bu çalışmanın ne zaman tamamlandığı birinci cildin sonuna doğru verilen bilgiye ve kendisinin ifadesine göre 521(1127-1128) yıllarında kaleme alındığı, müellifin Musâra'atü'l-Felâsife adlı eserindeki ifadeye göre Ebu'l-Kâsım Mecdüddin Ali b. Ca'fer b. Ali el-Mûsevî'ye el-Milel ve'n-Nihâl'in bazı yazma nüshalarına göre

¹⁹² Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467-468.

¹⁹³ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 12.

¹⁹⁴ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 12.

¹⁹⁵ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467-468.

vezir Ebu'l-Kâsım Nasiruddin Muhammed b. Muzaffer el-Mervezî'ye ithâf edilmiştir.¹⁹⁶

İki ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde vahye dayalı olan din ve mezhepler ele alınmaktadır. Eserin giriş bölümünde yazılan beş mukaddimenin ilkinde, eserin yazılış amacının inanç ve doktrin açısından insanların durumlarını ele almak olduğu ifade edilerek, insanlar kitâbî din mensupları (Ehlü'd-diyânât ve'l-milel) ile şahsî görüş ve düşüncelerine bağlı olanlar (Ehlü'l-ehvâ ve'n-nihâl) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Müellif, Hz. Peygamber'den rivâyet edildiğini belirttiği bir hadise dayandırarak, ikinci guruptakilerden kabul ettiği Mecûsîler'in yetmiş, Yahudiler'in yetmişbir, Hristiyanlar'ın yetmişiki fırkaya ayrıldığını, Müslümanlar'ın da yetmişüç fırkaya ayrılacağını belirtmekte; ikinci guruptaki fırkaların sayısının ise herhangi bir sıralamaya tabi tutulamayacağını ifade etmektedir. İkinci mukaddimede İslam fırkalarının sınıflandırılmasında söz konusu olan ölçüler ortaya konulmaya çalışılmakta, üçüncü mukaddimede ise fırkalaşmanın ve yaratıklar arasında ortaya çıkan ilk şüphenin temel sebebi, İncil şerhlerinde ve Tevrat'ta görülen bazı bilgilere dayanılarak İblis'e bağlanmaktadır. Dördüncü mukaddimede İslam toplumunda görülen ilk ihtilâfların ortaya çıkışı ve gelişmesi belirtildikten sonra, beşinci ve son mukaddimede kitabın telif usulü ve tertibiyle ilgili olarak, o günün anlayışına uygun teknik bilgiler verilmektedir.¹⁹⁷

Müellif kitâbî dinlere mensup olanları (Ehlü'd-diyânât ve'l-milel) Müslümanlar, Ehl-i kitap ve kitap benzerine sahip olanlar olmak üzere üç guruba ayırdıktan sonra din, millet, şer'a, minhâc, İslam, haniflik, sünnet ve cemaât gibi kavramları açıklamakta, bu üç zümrenin her birini, fırka ve mezhepleriyle ele almaktadır. Müslümanlarla ilgili olan birinci kısımda İslam, iman, ihsân, usul, fûrû', tevhid, adl, va'd, vaid, sem', akıl gibi kavramlara yer veren müellif, daha sonra, herhangi bir görüşün mezhep sayılabilmesi için gerekli ölçüleri tesbite çalışmaktadır. İslam mezhepleri konusunda eser verenlerin iki metod takip ettiklerini, bunlardan ilkinin meseleleri ortaya koyup, farklı düşünen gurupları belirtmek; diğerinin ise farkları zikrederek onların farklı düşüncelerini ortaya koymak olduğunu ifade ederek ikinci yolun daha isabetli olduğunu belirtmektedir. Daha sonra, Mu'tezile, Cebriyye, Sıfâtiyye, Haricîler, Mürcie, Şiâ ve Gâliyye'yi ele alıp, bu zümrelerin tâli fırkalarını

¹⁹⁶ Şehristânî, **a.g.e.** , s. 12.

¹⁹⁷ Harman, Ömer Faruk, **a.g.e.** , s. 467-468.

ve düşüncelerini ortaya koyarak, fırkaların sayısını yetmişüçü aşmakla birlikte bu sayıyla sınırlandırmak için büyük çaba sarfetmektedir. Fürû ehli kısmında ise içtihad, taklid, müctehidle ilgili hükümlerle, isabet ve hata gibi hususları ele alarak değerlendirmektedir.¹⁹⁸

Daha sonraki bahiste, Ehl-i Kitap, Tevrat ve İncil gibi kitabı olanlarla, kitap benzerine sahip olanlar birbirinden ayrılmakta, Ehl-i Kitap'la Ümmîler arasındaki farklar ortaya konulmakta, daha sonra Yahudi ve Hıristiyan mezhepleri ele alıp incelenmektedir. Kitap benzerine sahip olup şüpheli olanlar konusunda ise Mecûsiler başlığı altında muhtelif fırkalara yer verilmektedir. Müellifin İslam dışındaki dinler ve fırkalarını ele aldığı bu bölümde, bu dinlerin fırkalarının sayısını, daha önce belirttiği yetmişli sayıya ulaştırma konusunda fazla bir çaba gösterdiği görülmektedir.¹⁹⁹

Ehlü'l-ehvâ ve'n-nihâl kısmında genel bilgi verildikten sonra Sâbiiler, Ashâbu'r-ruhâniyyat, Ashâbu'l-heyâkil ve'l-eşhâs ile Harnâniyye ele alınıp incelenmektedir. Daha sonraki bölümde felâsife başlığı altında Yunan ve İslam filozoflarından bahsedilmekte, bunu takip eden bölümde, Cahiliyye dönemi Arap inançları, âdet ve görenekleri ele alınmakta, en son bölümde de Hint dinleri ve filozoflarına yer verilerek eser bitirilmektedir.²⁰⁰

Müellif kitabının başlangıcında her fırkanının görüşünü kendi kaynaklarından nakledeceğini, herhengi bir fırkayı müdafaa ve tenkide teşebbüs etmeyeceğini, tarafsızlığa bağlı kalacağını söylemiş olmasına rağmen, zaman zaman bazı fırkaları anlatırken, iddiaların gayri mantikî olması sebebiyle olsa gerek, bu prensibe uymamıştır. Fakat eser genel durumu itibariyle, tasvîrî bir metod takip edilerek telif edilmiştir.²⁰¹

el-Milel ve'n-Nihâl, yazılmasından kısa bir süre sonra bu sahanın bir klasiği haline gelmiş, Subkî ve İbn Teymiyye gibi bazı müellifler tarafından kendi alınının en iyi kitabı olarak değerlendirilmiş, buna mukabil Fahreddin er-Razî, eserin İslam mezhepleriyle ilgili bölümünün Bağdâdî'nin el-Fark'ından alındığını, orjinal olan kısmının ise İsmâiliyye anlatılırken ed-Da'vetü'l-cedîde bahsinde geçen Hasan

¹⁹⁸ Şehristânî, a.g.e. , s. 15.

¹⁹⁹ Şehristânî, a.g.e. , s. 16.

²⁰⁰ Şehristânî, a.g.e. , s. 15.

²⁰¹ Şehristânî, a.g.e. , s. 16.

Sabbâh'a ait olan dört faslın tercümesi olduğunu söylemişse de, bu ifade tasvip görmemiştir.²⁰²

el-Milel ve'n-Nihâl'in çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. En eski nüsha olduğu belirtilen ve müellif nüshası olduğuna dair not bulunan Escorial Kütüphanesi'nde 1525 numarada kayıtlı nüsha, müellife ait değildir. Eser'in Türkiye kütüphanelerinde de çok sayıda yazması bulunmakta, bunlardan en az yedi tanesi 600 (1204) yılından önce yazılmış bulunmaktadır. Bu arada 600 (1204) yılından sonra yazılmış muhtelif nüshalar yerli ve yabancı kütüphanelerde mevcuttur. Eserin yazma nüshaları iki noktada farklılık göstermektedir. Biri Mervezî'ye ithâfin yer aldığı önsöz, diğeri ise Ceyhânî'den nakledilen Zerdüştlükle ilgili bölümdür. Bu kısımlar nüshaların çoğunda bulunmamaktadır.²⁰³

İlk defa William Cureton tarafından eserin ilk cildi 1842, ikinci cildi ise 1846 yılında Londra'da neşredilmiştir. Bu neşir tenkitli neşir olmayıp, metnin yanlış da olsa aynen neşridir. Kitabın Mısır'daki ilk baskısı 1847, ikinci baskısı ise 1871 yılında yapılmış, aynı tarihte Tahran'da yayınlanmıştır. 1317-1321 (1899-1903) yıllarında İbn Hazm'ın el-Fasl 'ının kenarında neşredilmiş (Hancî neşri), 1347-1348 (1929-1930) yıllarında bir başka neşri yapılmış (Subeyh neşri), eserin daha sonra Muhammed Bedrân tarafından, Mısır kütüphanelerindeki on adet yazmaya dayanılarak tenkitli bir neşri (1947-1955) gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında Muhammed Seyyid Kîlânî ve Abdülaziz Muhammed el-Vekîl'in neşirlerinin daha çok Bedrân neşrinden yararlandıkları görülmektedir. Son iki neşir günümüzde oldukça yaygın bulunmaktadır.²⁰⁴

Çeşitli dillere tercümesi yapılan el-Milel ve'n-Nihâl'in tek Türkçe tercümesi Nuh b. Mustafa tarafından yapılarak 1847 yılında Mısır'da yayınlamıştır. Mütercim'in ifadesiyle sadece gerekli bölümlerin çevrildiği bu tercüme, kitabın bir kısmının özeti mahiyetinde olup, hem muhtevâ hemde dil bakımından günümüz için yeterli değildir.²⁰⁵

Eserin tüm tercümesi okunduğunda, VI/XII. Yüzyıllarda yaşamış Müslüman büyük bir âlimin, dinler, mezhepler ve felsefî doktrinlerle alakalı olarak kaleme

²⁰² Şehristânî, a.g.e. , s. 17.

²⁰³ Şehristânî, a.g.e. , s. 17.

²⁰⁴ Şehristânî, a.g.e. , s. 17-18.

²⁰⁵ Şehristânî, a.g.e. , s. 17-18.

aldığı bilgiler görülecek ve o devrin ifade edilen konulardaki ilmî seviyesi belli bir oranda ortaya çıkmış olacaktır.

2-Nihâytü'l-İkdâm (veya el-akdâm) fi İlmi'l-Kelâm

Şehristânî adından da anlaşıldığı üzere Kelâm ile ilgili olan bu eserini, el-Milel ve'n-Nihâl'den sonra kaleme almıştır. Eser Kelâm ilminde esas kabul edilen yirmi bölüme ayrılmıştır. Mezheplerin esaslarını ve gayelerini açıklamaya, anlaşılamayan konuları izâha çalışan müellifin, çalışmasında Eş'arî akidesini esas almakla birlikte, bazen kelâmcıların görüşlerini de aşarak felsefî görüşlere de yer verdiği, bu arada birçok yerde İbn Sînâ'yı tenkit ettiği görülmektedir. Eserin Alfred Guillaume tarafından (Londra 1934) yapılmış olan ilmî neşri, faydalanılan bazı nüshaların iyi olmaması ve bir kısmının da iyi okunmaması sebebiyle bir takım hatalar ihtivâ etmektedir.²⁰⁶

3-Musâra'a

El-Musâra'at yahut Musâr'atü'l-felâsife adıyla da bilinen ve Tirmizî'de Nakibu'l-Esrâf Mecdüddin Ebu'l-Kâsım Ali b.Câfer'e ithâf edilen bu muhtasar eser, Şehristânî'nin, İbn Sînâ'nın eş-Şifâ en-Necât, et-Ta'likât ve el-İşârât isimli eserlerindeki ilâhiyatla ilgili konular hakkındaki düşüncelerine karşı ortaya koyduğu yedi adet itirazdan meydana gelen bir çalışmadır. İtirazlarını İbn Sînâ'ya yönlendirdiği yetmiş itiraz içinden seçtiğini kaydeden müellif, diğer bazı eserlerinin hilâfına, bu eserde kendi fikirlerini ve ilmî kudretini göstermeye çalıştığını kaydeder. Eserde kendi zamanındaki filozofların kullandığı usûl ile İbn Sînâ'nın sözlerindeki tanâkuzları, burhân ve delil olarak ortaya koyduğu hususlardaki isabetsizliklerini tek tek göstermeye çalışmaktadır. El- Musâra'nın tam metni Nasîruddin et-Tûsî'ye ait "*Masâri'u'l-Musâri'*" adlı eserde bulunmaktadır. Tûsî bu eserinde Şehristânî'yi reddetmek, İbn Sînâ'yı müdafaa etmek maksadıyla, Musâra'daki ifadeleri aynen alarak cevaplandırmıştır. Musâra'a Suheyr Muhammed Muhtar tarafından (Kahire 1396/1976) neşredilmiş bulunmaktadır.²⁰⁷

4-Mes'ele fî İsbâtil- Cevheri'l-Ferd

²⁰⁶ Şehristânî, a.g.e. , s. 13.

²⁰⁷ Şehristânî, a.g.e. , s. 13-14.

Maddenin parçalanamayan cüz'ü yahut atom konusunda yazılmış küçük hacimli bir risâle olan bu çalışma, Alfred Guillaume'un neşrettiği Nihâyetul-ikdâm'ın sonunda (s.505-514) te yayınlanmıştır.²⁰⁸

5-Mefâtîhu'l Esrâr ve Mesâbîhu'l Ebrâr

Kur'an-ı Kerim'in ilk iki suresinin tefsiri olan bu çalışma 538-540 (1143-1145) yılları arasında yazılmış olup, bir giriş ve indeks ilâvesiyle iki cild olarak Tahran'da tıpkı basımı neşredilmiş bulunmaktadır.(1409/1989).²⁰⁹

6-Meclis

Allah'ın yaratması ve emri hususunda yapılmış olan bu çalışma, müellifin diğer eserlerinin aksine Farsça olarak yazılmıştır. Eser Celâlî Nâînî'nin, Şerh-î hâli âsâr-ı şehristânî (Tahran, 1343/1964) adlı çalışmasının sonunda, yine aynı yazarın Dû mektûb (Tahran, 1369/1990) adlı eserinde yayınlanmıştır.²¹⁰

7-El-Menâhic ve'l-âyât

8- Kıssatu Mûsâ ve Hadır

Hıdır ile Mûsâ'nın kıssasını konu alan bir risâledir. Bu son iki eser zamanımıza ulaşmamıştır.²¹¹

9-Risâle

Şerefî'z Zemân Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf Îlâki'ye yazılmış vâcibu'l-vucud ile ilgili küçük bir risâledir. Tıpkı basımı Nâînî'nin Dû mektub'unda bulunmaktadır.²¹²

10-Risâle ilâ Kadî Umer b. Sehl

11-Risâle ilâ Muhammed Sehlânî

12- Şerhu Sûretî Yusuf

Son üç eser yazma olup, hâlen yayınlanmamıştır.

B-ŞEHRİSTÂNÎ'DE MU'TEZİLE VE KOLLARI

Yukarıda Şehristânî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısça bilbi vermeyi amaçladık. Bu kısımda Şehristânî'de Mu'tezile ve kollarını inceleyeceğiz. İslam Mezhepleri Tarihi klasik kaynaklarında yapılan tasniflerde mu'tezile mezhebi yirmi

²⁰⁸ Şehristânî, a.g.e. , s. 13-14.

²⁰⁹ Şehristânî, a.g.e. , s. 14.

²¹⁰ Şehristânî, a.g.e. , s. 14.

²¹¹ Şehristânî, a.g.e. , s. 14.

²¹² Şehristânî, a.g.e. , s. 14.

kadar fırkya ayrılmıştır. Genellikle bu fırkalar mu'tezilî âlimlere nispet edilerek isimlendirilmiştir. Bu fırkların büyük bir çoğunluğu beş esas üzerine ittifak kurmuş olsalarda talî meselerde birbirinden farklı düşünmüşlerdir.²¹³ Mu'tezile mezhebi tarihsel süreçte aşağıdaki fırkalara bölünmüştür: **a.** Vâsiliyye, **b.** Amraviyye, **c.** Huzeyliyye, **d.** Nazzâmiyye, **e.** Esvâriyye, **f.** Muammeriyye, **g.** Bişriyye, **ğ.** Hişâmiyye, **h.** Murdâriyye, **ı.** Câferiyye, **i.** İskâfiyye, **j.** Sumâmiyye, **k.** Câhızıyye, **l.** Şahhâmiyye, **m.** Hayyâtiyye, **n.** Kâ'biyye, **o.** Cubbâiyye, **ö.** Behşemiyye.

Abdulkâhir El-Bağdâdî (h. 429) ve Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (h. 471) Mu'tezile'nin kendi arasında biri diğerini küfürle suçlayan yirmi iki fırkaya ayrılmış olduğunu bunların ikisinin gulât olduğunu söylemektedir.²¹⁴ Bunlar: (1) Vâsiliyye, (2) Amraviyye, (3) Huzeyliyye, (4) Nazzâmiyye, (5) Esvâriyye, (6) Muammeriyye, (7) İskâfiyye, (8) Câferiyye, (9) Bişriyye, (10) Murdâriyye, (11) Hişâmiyye, (12) Sumâmiyye, (13) Câhızıyye, (14) Hâbitiyye, (15) Himâriyye, (16) Hayyâtiyye, (17) Sâlih Kubbe'nin taraftarları, (18) Merîsiyye, (19) Şehhâmiyye, (20) Kâ'biyye, (21) Cubbâiyye, (22) Ebû Hâşim el-Cubbâi'ye mensup olan Behşemiyye. Böylece yirmi iki fırka ederler. Bunlardan, Hâbitiyye ve Himâriyye Küfür bakımından gulât fırkalarındandır.²¹⁵ Fahreddin er-Râzî (h. 606) ise, Mu'tezilenin on yedi fırkaya bölündüğünü ileri sürmektedir.²¹⁶

Şehristânî ise Mu'tezile kollarını 15 başlık altında on beş fırka şeklinde kaleme almıştır. Vâsiliyye, (1) Huzeyliyye, (2) Nazzâmiyye, (3) Hâbitiyye, (4) Hadîsiyye, (5) Bişriyye, (6) Muammeriyye, (7) Murdâriyye, (8) Sumâmiyye, (9) Hişâmiyye, (10) Câhızıyye, (11) Hayyâtiyye, (12) Kâ'biyye, (13) Cubbâiyye, (14) Behşemiyye, (15) şeklinde ele almıştır.²¹⁷

1-Vâsiliyye

Bunlar Ebu Huzeife Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl'ın (ö. h. 80) mensuplarıdır. Vâsıl, Hasan el-Basrî'nin öğrencisi olup, ondan bir kısım ilimler ve haberler öğrenmişti. Her ikisi de Abdülmelik b. Mervan ve Hişâm b. Abdülmelik devrinde hayatta idiler.

²¹³ Bulut, Halil İbrahim, **a.g.e.**, s.195.

²¹⁴ Şehfur b. Tahir b. Muhammed Ebû Muzaffer el-İsferâyînî, **et-Tebîr Fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fırkatu'n-Naciye Ani'l Fıraki'l-Hâlıkîn**, thk: Kemal Yusuf Hut, Beyrut, 1973, s. 67.

²¹⁵ Işık, Ayhan, **Abdülkâhir El-Bağdâdî'nin El-Fark Beyne'l-Fırak'ının Metodu ve Muhtevası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 89-90.

²¹⁶ Faruddin er-Râzî, **İ'tikâdâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, thk: Ali Sami en-Neşşâr, Kahire, 1938, s. 40; Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 104.

²¹⁷ Şehristânî, **a.g.e.**, s. 58-83.

Abbâsîler'den Ebu Cafer el-Mansur devrinde Magrip'te isyan ederek devlet kuran İdris b. Abdullâh el-Hasenî'nin ülkesinde günümüzde Vâsılıyye'ye mensup küçük bir grup bulunmaktadır.²¹⁸ Vâsılıyye adını alan zümrenin i'tizalî düşünceleri dört kâideye dayanır:

a. Allah'ın ilim, kudret, hayat ve irâde gibi sıfatlarının nefyedilmesi: Bu düşünce başlangıçta olgunlaşmamıştı, Vâsıl b. Atâ açık bir sözle iki ezeli ve kadim ilâhın var olmasının mümkün olmadığı konusunda ittifakı belirterek, kadim manâ sıfatı iddia edenlerin iki ilâhın varlığını iddia etmiş olacaklarını söylüyordu. Mensupları filozofların kitaplarını mütalaa ettikten sonra, Allah'ın âlim, kâdir olduğu şeklinde bütün sıfatlarını reddettiler. Daha sonra zâti sıfatlar kabul edilen bu sıfatların, Ebu Ali el-Cübbâî'nin dediği gibi kadim zâtın iki itibarı yahut Ebu Hâşim el-Cübbâî'nin dediği gibi iki hali olduğunu ileri sürdüler. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin temayülü ise her ikisini de âlimiyet sıfatına irca etmek şeklindedir, bu ise ileride tafsilatlı olarak görüleceği üzere, filozofların mezhebinin aynıdır. Oysaki Selef, ilâhî sıfatların kitap sünnetinde zikredilmesinden dolayı bu düşünceye muhaliftiler.

b. Kader: Bu konuda Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımeşki'nin yoluna yöneldiler. Vâsıl bu konuya, sıfatlar konusundan daha fazla önem vererek şöyle dedi: *“Allah'u Teaâlâ hâkim ve adildir, ona şer ve zulüm isnad edilemez, kullarından emirlerinin hilafına bir şey istemesi, bir şeyi gerekli kıldıktan sonra kullarını bundan dolayı cezalandırması câiz değildir. Kul hayrın ve şerrin, imân ve küfrün, taat ve mâsiyetin failidir, bundan dolayı da karşılığını görecektir. Allah'u Taâlâ, kulu bütün bunları işlemeye muktedir kılmuştur. Kulların fiilleri hareket etme, sakın olma, dayanma, düşünme ve bilme fiillerine inhisar eder. Allah'ın kula, yapması mümkün olmayan, yapması için kendinde güç hissetmediği bir şey için “yap” demesi mümkün değildir. Bunu inkâr eden, zarurî olan bir hususu inkâr etmiş olur”* diyerek sözlerini âyetlerle delillendirmiştir.

Hasan el-Basrî'ye nisbet edilen, Abdülmelik b. Mervan'ın kader ve cebir konularındaki soruları üzerine yazılmış, Kur'an âyetleri ve akli delillerle istidlalde bulunan ve fakat verilen cevaplar tamamen Kaderiyye'nin düşüncelerine uygun bir risale gördüm. Öyle anlaşılıyor ki bu risâle Vâsıl'a aittir. Zira Hasan el-Basrî kadere, hayr ve şerrin Allah'tan olduğuna -ki bu kelimeler, onlara göre üzerinde ittifak edilmiş bir ifâde idi. Selef'e muhâlefet etmezdi. Haberde varid olan bu kader lafzını,

²¹⁸ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 552-553.

insanların iktisabı sonucu ortaya çıkan hayır, şer, iyi ve kötü gibi şeyler ötesinde belâ, afiyet, şiddet, rahatlık, hastalık, şifa, ölüm, hayat ve diğerleri gibi, ilâhî fiillere hamletmesi oldukça düşündürücüdür. Mu'tezile kendi mensuplarının görüşlerini bu şekilde ortaya koymuştur.

c. Menzile beyne'l-menzileteyn (Kebîre işleyeninin imânla küfür arasında bir durumda bulunması düşüncesi): Bunun sebebi geçmişteki bir olaydır. Şöyle ki: Hasan el-Basrî'nin yanına gelen bir adam, "Ey din imamı, zamanımızda büyük günah işleyenleri kâfir sayan bir cemaât ortaya çıktı, onlara göre kebîre insanı dinden çıkararak bir unsur, bunlar Hâricîler'in Vaîdiyyesi. Bir başka cemaât de var ki, bunlar kebîre işleyenleri Allah'a irca ediyorlar, imân olduğunda kebîrenin zarar vermeyeceğini belirtiyorlar. Onlara göre amel imânın bir rûknü değil, nasıl küfürle birlikte taât fayda vermezse, imânla beraber mâsiyet de zarar vermez, diyorlar. Bunlar ümmetin Mürcie'si. Bizim bu konuda inancımız ne olmalı?" Hasan bu konuda biraz düşündü, o cevap vermeden öğrencisi Vâsıl "*Ben kebîre işleyeninin mutlak olarak mümin veya kâfir olduğu düşüncesinde değilim, o kimse menzile beyne'l-menzileteyn durumundadır, mümin de kâfir de değildir.*" diyerek kalkıp hocasının yanından ayrılarak mescidin direklerinden bir başkasının dibine yerleşip, düşüncelerini Hasan'ın mensuplarından bir topluluğa anlatmaya başladı. Bunun üzerine Hasan el-Basrî, "*Vâsıl bizden ayrıldı*" dedi. Bundan dolayı Vâsıl ve mensupları Mu'tezile (ayrılanlar) diye anılmaya başladı.²¹⁹

Vâsıl'ın konuya yaklaşımı şöyle idi: "*İman bir takım hayırlı hasletlerden ibârettir, bu özellikler bir kimsede toplandığında o kimse bir övgü ismi olan mümin ismini alır. Fâsık, hayırlı hasletleri kendisinde cem etmediği için medih ismi almaya hak kazanamaz ve mümin ismini alamaz. Bu kimse kâfir olmadığı, inkâr edilemeyecek şekilde şehadet ve diğer hayırlı ameller kendisinde mevcut bulunduğu için kâfir ismiyle de anılamaz. Fakat kebîre üzere tevbe etmeden dünyadan ahirete intikal ederse ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Çünkü ahirette biri cennette, diğeri cehennemde olan iki zümre vardır, fakat onun azabı kâfirlerin azabından daha hafîf, bulunacağı yer ise, kâfirlerin derecesinin üzerinde olacaktır.*"²²⁰

²¹⁹ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 553.

²²⁰ Geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV, Yay, Ankara-2005,s.85-87; Şehristânî; **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay. , İstanbul, 2006, s. 48-51, Bağdâdî, **a.g.e.** , s. 117-120; krş. , Şehristânî, **a.g.e.** , I, 59 vd, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani **el-Milel Ve'n-Nihâl Dinler**,

2-Hüzeyliyye

Mu'tezile'nin şeyhi, öncüsü, usulünü ortaya koyan ve bunlar üzerine münazaralarda bulunan Ebu'l-Hüzeyl Hamdân b. el-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. h. 235) mensuplarıdır. Ebu'l-Hüzeyl i'tizâl konusundaki düşüncelerini Osman b. Hâlid et-Tavil'den, o da Vâsıl'dan aldı. Denildiğine göre Vâsıl da Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'den, bir başka nakle göre Hasan el-Basrî'den almıştır. Ebu'l-Hüzeyl ana zümreden on konuda ayrılmıştır.²²¹

Allah'ü Taâlâ, bir ilimle âlim, ilmi zâtîdir; bir kudretle kâdir, kudreti zâtîdir; bir hayatla diri, hayatı zâtîdir. Bu görüşü, Allah'ın zâtı birdir, onda hiçbir şekilde çokluk yoktur diyen felsefecilerden almıştır. Sıfatlar ilâhî zâtın ötesinde bizzât kâim manâlar olmayıp Allah'ın zâtıdır. İleride görüleceği üzere selbî yahut levâzım yönlerine râcîdir. Allah bir ilimle değil, zâtı ile âlimdir diyen kimsenin sözü ile Allah bir ilimle âlimdir, o zâtıdır diyenin sözü karşılaştırıldığında, birincisinde sıfatın nefyedildiği, ikincisinde ise bizâtihi sıfat olan zâtın ortaya konulduğu görülür. Ebu'l-Hüzeyl bu sıfatları zâtın değişik yönleri olarak kabul ettiğinde, Hıristiyanlar'ın uknumları veya Ebu Hâşim'in ahvâl görüşü ortaya çıkar. Ebu'l-Hüzeyl mahalli olmayan irâdelerin varlığını ortaya koyarak Allah'ın bunlarla mürîd olduğunu iddia etti. Bu düşünceyi ortaya koyan ilk kişi odur, bu konuda sonrakiler ona tabi oldular. Ona göre Allah'ın kelâmının bir kısmı, mesela “ol” sözü bir mahalde değildir, bazısı da emir, nehiy, haber ve istihbar gibi bir mahalledir. Ona göre tekvin emri teklif emrinden başkadır.²²²

Kader konusunda ashabının görüşünde olmasına rağmen dünyada kaderî, âhirette cebrîdir. Düşüncesine göre âhirette cennetlik ve cehennemliklerin bütün hareketleri zarurî olup, kulların dahli ve tesiri mevcut değildir. Bütün hepsi Allah tarafından yaratılır. Bu hareketler kulların iktisabı ile olsaydı, kulların orada da mükellef olmaları gerekirdi. Cennet ve cehennem ehlinin hareketleri nihâyete erer ve onlar dâimî bir sükûna ulaşırlar. Bu sükûn halinde bütün lezzetler cennetlikler için bir araya gelir, bütün elemeler de sükûn halindeki cehennemlikler için cem olur. Bu, cennet ve cehennemin yok olacağını ileri süren Cehm b. Safvan'ın mezhebine yakın bir görüştür. Ebu'l-Hüzeyl'in bu mezhebi benimsemesi, âlemin hudusu meselesinde

---

Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi, çev. Mustafa Öz; yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yay., İstanbul, 2008, s. 58-61.

²²¹ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 227-228.

²²² Geniş bilgi için bkz. Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 228.

evveli olmayan hâdisler, sonu olmayan hâdisler gibidir, zira her ikisi de nihâyete ermez şeklinde ilzâm edildiği zaman, “*evveli nihayetsiz olan hareketleri kabul etmediğim gibi, sonunda nihayete ermeyen hareketleri de kabul etmem diyerek, sonunda sükûna ulaşırlar*” şeklinde sanki ona hareket konusunda gerekli olan, sükûn konusunda gerekmezmiş gibi cevap vermişti. Ecel ve rızık konusundaki düşüncesine göre, bir kişi öldürülmezse, yine o saatte ölür, ömrün artması ve eksilmesi câiz değildir. Rızıklar da iki türlü düşünülür: Allah’ın faydalanılacak şeylerden kulların istifâdesi için yarattığı şeyler için, bunlar kulların rızığıdır, demek câizdir. Buna istinaden bir kimse Allah’ın rızık olarak yaratmadığı şeyi yer veya faydalanırsa hata etmiş olur, çünkü cisimlerde Allah’ın yaratmadığı, cismin özelliği sonucu ortaya çıkan şeyler vardır. İkincisi ise Allah’ın bu rızıklardan kulların rızığı diye hükmettiği şeylerden helal kıldığı nesnelere rızık, haram kıldığı şeyler ise rızık değildir, yani yenmeleri emredilmemiştir.²²³

3-Nazzâmiyye

İbrahim b. Yesar (veya Seyyâr) b. Hâni’ en-Nazzâm’ın (ö. h. 231) mensuplarıdır. Nazzâm, felsefecilerin çok sayıda kitaplarını mütâlaâ ederek onların düşüncelerini Mu’tezile’nin düşüncesi ile mezcetmiştir.²²⁴ Ana gruptan şu noktalarda ayrıldı: Nazzâm Allah’ın gerçekten irâde sıfatı ile mevsuf olduğu görüşünde değildir. Fiillerinde şer’an irâde ile vâsfedildiğinde, bundan anlaşılacak ilmîne göre irâdenin yaratıcısı ve ortaya koyucusu olmasıdır. Kulların fiillerini irâde etmesi ile tavsif edildiğinde, fiilleri emr ve nehyetmesidir. Ka’bî irâde konusundaki düşüncelerini Nazzâm’dan almıştır. Ona göre kulların fiillerinin hepsi hareketten ibârettir., sükûn ise bir dayanma hareketidir. İlim ve irâdelerin hepsi nefsin hareketleridir. Bununla nakil hareketini kastetmemiştir. Ona göre hareket, felsefecilerin dediği gibi nasıl, kaç, durum, nerede ve ne zaman gibi sorulara cevap veren herhangi bir değişikliğin başlangıcıdır. Nazzâm, insanın gerçekte ruh ve nefisten ibâret olduğunu, bedeninin de alet ve kalıp mesabesinde bulunduğu hususunda felsefecilere muvafakat etmiş, fakat onların düşüncelerini yeterince kavrayamamış olduğu için, ruh bedenle imtizaç etmiş

²²³ Geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, **a.g.e.** , s. 88–95. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 51-54; Şehristânî, **a.g.e.** , s. 61-63; Bağdâdî, **a.g.e.** , s. 117-120; krş. , Şehristânî, **a.g.e.** , I, 59 vd, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani el-Milel ve'n-Nihâl Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi, çev. Mustafa Öz; yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yay. , İstanbul, 2008, s. 58-61.

²²⁴ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 375-376.

latif bir cisim, kalbin bütün bölümlerine güldeki su, susamdaki ve sütteki yağ gibi karışmış bulunmaktadır görüşündeki tabiatçı filozofların görüşlerine meyletmiştir. Ona göre ruhun, kuvveti, istitâatı, hayatı ve irâdesi mevcut bulunmaktadır, ruh bizâtihi fiilden önce mevcut bir istitâata sahiptir.²²⁵

Nazzâm'a göre cevherler bir araya toplanan arazlardan meydana gelir. Hişâm b. el-Hakem'in renkler, tatlar, kokular cisimdir düşüncesine uyarak bazen cisimlerin araz, bazen de arazların cisimlerden başka bir şey olmadığına hükmetmiştir. Ona göre Allah mevcudatı bugün buldukları hal üzere madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar olmak üzere bir defada yaratmıştır. Adem'in yaratılması evlatlarının yaratılmasından önce olmamış, fakat Allah'ı Taâlâ yarattıklarının bir kısmını gizlemiştir. Zaman bakımından öncelik ve sonralık, varlık ve hudusta değil, gizlenen yerden zuhûr etme konusundadır. Nazzâm bu konuda kümûn ve zuhûr ehli diye bilinen filozofların düşüncelerini benimsemiş, ilâhîyyun denilenlerden daha çok tabiatçılara meyletmiştir. Ona göre Kur'an'ın icâzı geçmiş ve gelecek şeylerden haber vermesi, insanların ona karşı muâraza edebilme gücünün ortadan kaldırılması ve Araplar'ın onun benzerini getirmekten men edilmesi ve aciz bırakılmaları sebebiyledir. Böyle bir durum olmasaydı, Araplar belâgat, fesahat ve nazım itibariyle onun benzeri bir sure meydana getirmeye kâdir olurlardı.²²⁶

4-Hâbitiyye ve Hadîsiyye

Hâbitiyye Ahmed b. Hâbit'in, (h. ö. 232) Hadesiyye de Fazl el-Hadesî'nin mensuplarıdır.²²⁷ Her ikisi de Nazzâm'ın öğrencisi olup, felsefecilerin kitaplarını inceleyerek onun görüşlerine üç bid'at daha ilâve ettiler.²²⁸

Hıristiyanların inancına uygun olarak, İsa Mesih'in (a.s) âhirette insanları hesaba çekeceği şeklinde, onu bir ilâhlık özelliği ile vasıflandırarak, "*Rabbi'nin emri geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman*" âyetinde bunun kastedildiğini belirtirler. İsa bulutlardan gölgeler içinde gelecektir "*yahut onlar ille de bulutlar içinde Allah'ın ve meleklerin gelmesini mi beklerler*" âyeti de bunu belirtir. Hz. Peygamber'in "*Allah*

²²⁵ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 376.

²²⁶ Geniş bilgi için bkz. Bağdadi, **a.g.e.** , s. 95-110; Şehristânî, a.g.e. , s. 54-59; Ebül-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî **a.g.e.**, s. 63-68.

²²⁷ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 177-178.

²²⁸ Öz, Mustafa, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşr. , 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 171-172.

insanı Rahman'ın sureti üzere yarattı" ve "*Cebbâr, ayağını ateşe koyar*" hadislerinde de bu husus kastedilmektedir. Ahmed b. Hâbit, aynen Hristiyanlar'ın belirttiği gibi Mesih cesetlenen kadîm kelime olup, cismanî olan cesede bürünmüş olarak kabul eder.²²⁹

Tenâsüh konusunda Her ikisi de Allah'ın, bütün mahlûkatı bugün buldukları yerden bir başka yerde, sağlıklı, sâlim ve baliğ olarak yaratarak, onlarda kendisini bilme ve tanıma özelliğini halk ederek birçok nimetler ihsan ettiğini belirtirler. Allah'ın ilk defa yarattıklarının ancak akıllı, düşünen ibret alan ve başlangıçta kendilerine şükretmeleri teklif edilen kimseler olması gerekir. Ancak bundan sonra bir kısmı Allah'ın emrettiği bütün şeylere itaat etmiş, bazıları da bütün bu hususlarda kendisine isyan etmiş, diğerleri ise kısmen itaat ve isyan etmiştir. Allah bütün hususlarda kendisine itaat edenleri, başlangıçta koyduğu nimetler yurdunda bırakır; her konuda isyan edenleri ise buradan çıkararak azap yeri olan ateşe sokar. Bazı konularda itaat, bazılarında isyan edenleri ise dünyaya getirerek, günahlarına göre muhtelif suretlerde insanlar ve hayvanlar olarak bu kesif cisimlere büründürüp, onları belâ, sıkıntı, şiddet, bolluk, elem ve lezzetlerle imtihân eder. İsyanı az, itaati çok olanların suretleri daha güzel, elemeleri daha az, günahları çok olanların ise suretleri çirkin, elem ve ıstırapları daha çok olur. Yaşayanlar, günah ve sevabı bulunduğu süre içinde, dâima bir sonraki gelişte tekrar bir suretten sonra bir başka surete girerek dünyaya gelir. Bu düşünce tamamiyle tenâsüh düşüncesidir. Yaşadıkları devrede Mu'tezile'nin şeyhi olan Ahmed b. Eyyub b. Mânûs- ki o da Nazzâm'ın talebesi idi- Ahmed b. Hâbit'in tenâsuh konusundaki düşüncelerini ve mahlûkatın bir defada yaratıldığı fikrini benimseyerek, yaşadığı devrede hayvanlık nöbetine intikâl eden kişiden teklifatin sakıt olacağını, iki nöbetin ceza âleminde olacağını belirtmişlerdir.²³⁰

5-Bişriyye

Bişr b. el-Mu'temir'in mensuplarıdır. Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden olan Bişr, tevellüd konusunu ortaya koyarak bunda ifrata gitmiş, ashabından altı konuda ayrılmıştır. Ona göre renk, tat, koku ile duyma ve görme ile ilgili bütün idrakler, kişinin fiiline dayanmakta ise, kulun fiilinden tevellüd yoluyla ortaya çıkmış

²²⁹ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 177-178.

²³⁰ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 59-62. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 68-70.

olması mümkündür. Bısr bu düşünceyi tabiatçı filozoflardan almıştır. Fakat onlar mütevellîd olanla bizzât güçle ortaya konulan fiiller arasında ayırım yapmıyor, bazan da mütekellimlerin yolu üzere kudret ortaya koymuyorlardı. Fiil ve infial (etki ve etkilenme) kuvveti, mütekellimlerin ortaya koyduğu kudretten başkadır. Ona göre istitâat, bünyenin selameti ve organların sıhhatli ve afetlerden sâlim olmasıdır. Bu istitâatla insan ilk durumda yahut ikinci durumda fiili işler demediğini ve fakat insan fiili işler, fiil de ancak ikinci halde ortaya çıkar dediğini belirtmiştir.²³¹ Ona göre Allah, çocuğa azap etmeye kâdirdir, fakat bunu yaparsa ona zulmetmiş olur. Onun hakkında bunu söylemek güzel görülmemekle birlikte, eğer şöyle yapsaydı çocuk akil, baliğ, işlediği kebîre sebebiyle cezaya layık olurdu, denebilir, der. Bu bizce çelişkili bir sözdür. Ka'bi'nin naklettiğine göre Bısr, Allah'ın irâdesinin fiillerinden biri olduğu ve sıfat-ı zât ve sıfat-ı fiil diye ikiye ayrıldığı görüşündedir. İlki Allah'ın bütün fiillerini, kulların bütün taatlarını ezeli olarak irâde eder olmasıdır. Çünkü O hâkimdir, hâkimin ise salah ve hayır olarak bildiği şeyi irâde etmemesi câiz değildir. Diğeri ise, bir şeyi ihdâs etme halinde, o şeyikendisinin fiili olan ve yaratma anlamındaki irâdesidir. Bu, yaratmadan öncedir, zira bir şeyin ortaya çıkış sebebi kendisiyle beraber bulunmaz. Eğer bu tür irâdesiyle kullarının bir şeyi yapmalarını isterse, bu o fiili emretmek demektir.²³²

Bısr'e göre Allah'ın nezdinde öyle bir lutuf mevcuttur ki, onunla muamele etse yeryüzündeki bütün herkes imân eder, o lutuf bulunmadığı takdirde imân sevabının daha fazlasını elde ederler. Allah'ın kulları için bunu yapması gerekmez, kezâ kullar için aslaha (en uygun olanı yaratmaya) riâyeti de vâcib değildir. Çünkü onun takdir edeceği salahın sonu yoktur, her aslahın fevkinde daha aslah vardır. Allah'ın yapacağı şey kulu kudret ve istitâatla mücehhez kılmak, mâni sebepleri davet ve risaletle ortadan kaldırmaktır. Şeriatın gelmesinden önce düşünen insan tefekkür ve istidlâl ile Allah'ı bilir, fiilinde muhtar olan insan iki tür hatırlamadan müstağnidir. Çünkü bunların her ikisi de Allah tarafından olmayıp şeytandandır. İlk düşünenin düşüncesine şeytan hatırına şek ve şüphe getirmekle takaddüm etmez, eğer öyle olsaydı şeytan konusundaki söz, Allah konusundaki söz gibi olması gerekirdi. Ona göre tevbe eden ve daha sonra günaha dönen, tevbe etmeden önceki

²³¹ Öz, Mustafas, **a.g.e.**, s. 83.

²³² Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 89-90.

fiilinin de cezasını görür, zira tevbe etmeden önce günaha tekrar dönmeyeceğini belirtmiştir.²³³

6-Muammeriyye

Bu grup, sıfatların ve kaderin, hayır ve şerrin Allah'tan olduğunun nefyi, tekfir ve tadelil (dalâlette sayma) konularındaki düşüncelerin araştırılmasında, Kaderiyye içindeki en büyük iftiracılarından biri olan Muammer b. Abbâd es-Sülemî'nin (ö. h. 215) mensuplarıdır. Bu zât, ana mezhepten bazı konularda ayrılmıştır: Allah cisimlerden başka şey yaratmamıştır, arazlar ise ya tabiatı gereği, ateşin ortaya koyduğu yakma, güneşin verdiği hararet, ayın verdiği renklendirme veya seçme sonucu ortaya çıkan canlıların hareketi ve sükûnu, ayrılma ve birleşmeleri gibi cisimlerin yarattığı şeylerdir. Gariptir ki, cismin hudusu ve ortadan kalkması ona göre iki arazdır bu durumda bunların cisimlerin fiilleri olduğunu nasıl söyler? Eğer Allah arazı yaratmadıysa, cismi de cismin ortadan kaybolmasını da yaratmamış olmaz mı? Hudus araz olduğunda Allah'u Taâlâ'nın hiçbir fiili olmaması gerekir. Daha sonra Allah'ın kelâmının araz veya cisim olduğunda ilzâm edildiği zaman, araz derse Allah'ın onu ihdâs ettiği ortaya çıkar. Çünkü bir sözü söyleyen onun benimsediği esasa göre, kelâmın failidir yahut da Allah'ın araz olan kelâmının bulunmadığını kabul etmesi gerekecektir. Eğer ilâhî kelâm cisimdir derse, onu bir mahalde ihdâs etti şeklindeki sözünü iptal etmiş olacaktır. Zira cisim cisimle kâim olmaz. Kendisi ezeli sıfatları ve arazların yaratıldığını da kabul etmediğine göre, onun mezhebine göre Allah'ın kelâmının bulunmaması lazım gelir.²³⁴ Kelâmı olmadığına âmir ve nâhî olmaması icap eder, emir ve yasakları bulunmadığı takdirde şeriat diye bir şeyin bulunmaması lazım gelir. Bu düşüncesi onu büyük bir rezalete sokar. Her neviden arazların sonsuz olduğunu, bir mahalde kâim olan bir arazın bunu gerektiren bir manâdan dolayı mevcut bulunduğunu ifâde eder. Bu düşünce teselsülü gerektirir.²³⁵

Muammer, Allah'ın bir şeyi irâde etmesi, Allah'ın ve o şeyi yaratmasının gayri, emri, ihbarı ve hükmünden başkadır, görüşündedir. Böylece bilinmeyecek bir meçhule işaret etmiş olmaktadır. Keza ona göre insanın doğrudan veya dolaylı (tevlid) irâdeden başka bir fiili yoktur. Hayır ve şer hususunda, kalkmak, oturmak,

²³³ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 59-62; Şehristânî, **a.g.e.** , s. 68-70.

²³⁴ Öz, Mustafa, **a.g.e.** , s. 361-362.

²³⁵ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 327-328.

hareket, sükûn gibi bütün teklifi fiiller, doğrudan doğruya yahut dolaylı olmaksızın, irâdesine müstenittir. Bu garip bir sözdür, fakat bunu insanın hakikati konusundaki düşünceleri üzerine bina etmiştir. Ona göre insan cesetten başka bir manâ yahut bir cevherdir, âlim, kâdir, muhtar ve hakîmdir, hareketli sakin, mütekevvin(oluşmuş), bir yerde mekân tutan, görülen, dokunulan, hisseden ve edilen bir varlık değildir, bir yer dışında bir başka yere inmez, mekân onu ihtivâ etmez, fakat o sadece cesedin tedbir ve idaresini üstlenmiştir. İlgisi bedenledir, bu ilgi sadece bedende idare ve tasarrufla alakalıdır. Muammer bu düşünceyi felsefecilerden almıştır. Onlar bir şekilde insan nefisini isbata koyularak onun bir yer tutmayan, mekânda yerleşmemiş bizzât kâim bir cevher olduğunu belirterek, ukulü müfarika (ayrı akıllar) türünden aklî varlıkları ortaya koymuşlardır. Daha sonra felsefecilerin mezhebine iyice meyleden Muammer, anlayışı sebebiyle insan diye isimlendirdiği nefî fiiller ile kalıp yani cesedin fiillerini birbirinden ayırarak, nefsin fiilinin sadece irâde olduğunu belirtti. Nefis insandır, insanın fiili de irâdedir, bunun dışında harekât, sekenât, dayanmalar... hepsi cesedin fiilleridir. Muammer'in Allah kadîmdir hükmünü, kadîm isminin kadüme yakkümü fiilinden alınması sebebiyle inkâr ettiği nakledilir. Bu fiil “*ondan kadîm (mâ kadüme) ve hâdis olanı (mâ hadese) aldı*” gibi, zaman bakımından bir öncelik hissettirir, oysaki Allah'ın varlığı zamanla ilgili değildir. Keza onun halletme mahlûktan başka, ihdas etme de muhdesten başkadır dediği nakledilir.²³⁶

7-Murdâriyye

Ebu Musa künyesiyle bilinen, el-Murdâr lakaplı İsa b. Sabih'in (ö. h. 226) mensuplarıdır. Kendisi Bişr b. Mu'temir'e öğrenci olmuş, bilgisini ondan öğrenmiş, zühd ve takvaya meylinden dolayı Mu'tezile'nin râhibi ismiyle anılmıştır.²³⁷ Bazı konularda Mu'tezile'den farklı düşünceleri şöyledir:

a. Ona göre Allah yalan söylemeye, zulmetmeye, kâdirdir, yalan söyler ve zulmederse yalancı ve zâlim ilâh olur. Allah onun bu sözlerinden münezzehtir.

b. Bir fiilin tevellüd yoluyla iki failden ortaya çıkacağını ilâve etmesiyle tevellüd konusunda aynen hocası gibi düşünmektedir.

c. Kur'an'la ilgili ifâdesine göre, insanlar fesahat, belâgat ve nazım itibariyle Kur'an gibi bir kitabı ortaya koymaya kâdirdirler. Kur'an'ın mahlûk olduğu

²³⁶Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 59-62; Şehristânî, **a.g.e.** , s. 68-70.

²³⁷Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 349-350.

konusunda son derece aşırı giden Murdâr, Kur'an kadîmdir diyenleri iki kadîm kabul ettikleri için tekfir etmiştir. Keza işbaşındaki sultanla içli dışlı olanları da tekfir ederek, bunların mirasçı olamayacaklarını, miras da bırakamayacaklarını ileri sürdü. Keza insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve Allah'ın âhirette görüleceğini ifade edenleri de kâfir saydı. Tekfir konusunda aşırı giderek, tekfir ettiklerinin, “*la ilâhe illallah*” şeklindeki sözleriyle bile kâfir olduklarını ileri sürdü. İbrahim b. es-Sindî bir gün kendisine yeryüzünde bulunanların durumunu sorunca, hepsini tekfir etti. Bunun üzerine İbrahim ona yönelerek, “*Bu durumda genişliği semavat ve arz kadar olan cennete sen ve sana tabi olan üç kişi girecek, öyle mi?*” dedi. Bu söz karşısında rezil olup cevap veremedi.²³⁸

8-Sümâmiyye

Sümâme b. Eşres en-Nemîrî'nin (ö. h. 213) mensuplarıdır. Dini konularda laubâli, ahlakî bakımdan da düşük bir insan olan Sümâme, fâsık kimse tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedî kalacağını kabul etmekteydi. Oysaki kendisi hali hayatında hep menzile beyne'l-menziileteyn durumunda idi. Mu'tezile'den bazı konularda farklı düşünceler ileri sürdü. Mütevellîd fiillerin faili yoktur, çünkü bu fiiller faillerine izâfe edilemez, eğer böyle olursa ölmüş insanlara da bazı fiillerin isnadı gerekir. Mesela bir kimse bir sebebi işlese ve ölse, daha sonra bu sebepten bir mütevellîd fiil meydana gelse, bu fiilin Allah'a izâfe edilmesi mümkün değildir, çünkü bu Allah'ın kabihî de işlemesine yönlendirir ki, bu muhâldir. Bu konuda bocalayan Sümâme, mütevellîd fiillerin faillerinin bulunmadığını belirtti. Ona göre kâfirler, müşrikler, Mecûsîler, Yahûdîler, Hıristiyanlar ve zındıklar kıyamet günü toprağa dönüşürler. Durum hayvanlar, kuşlar ve müminlerin küçükken ölen çocukları için de aynıdır. Onun düşüncesine göre istitâat, organların sıhhat ve selâmeti, bir kısım afetlerden sâlim bulunması olup fiilden önce mevcuttur. Mârifet veya bilgiye ulaşma, düşüncenin sonucu olup, diğer mütevellîd fiiller gibi faili mevcut değildir. Tahsin, takbih ve şeriat gelmeden önce mârifetin gerekliliği konusunda diğerleri gibi düşünen Sümâme, kâfirlerden Allah'ı bilmeyen bazı kimselerin mazur bulduklarını belirtmiştir. Bütün bilgilerin zarurî olduğunu ileri sürerek, Allah'ı bilmenin zarurîliğini hissetmeyen kimsenin bununla mükellef olmadığını, zira bu

²³⁸ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 59-62; Şehristânî, **a.g.e.** , s. 68-70.

kişinin ibret alınması ve alay edilmesi için diğer hayvanlar gibi yaratıldığını ileri sürmüştür.²³⁹

Sümâme göre insanın irâdeden başka fiili yoktur, bunun ötesindekiler ortaya koyucusu bulunmayan işlerdir. İbnu'r-Râvendî, ondan naklen, âlem tabiatı gereği Allah'ın fiilidir, dediğini belirtir. Muhtemelen o bu sözle, felsefecilerin irâde muktezasınca, yaratma olmaksızın bizzât gereklilik düşüncelerinden almış olmalıdır. Fakat bu takdirde felsefecilerin âlemin kadîm olduğu düşüncesini benimsemesi icap eder, çünkü gerektiren gerektirilenden ayrılmaz.²⁴⁰

9-Hişâmiyye

Hişâmb. Amr el-Fuvatî'nin (ö. h. 226) mensuplarıdır. Hişâm'ın kader konusunda aşırılığı, bütün diğerlerinkinden fazla idi, Kur'an'da varid olmasına rağmen fiillerin Allah'a izâfe edilmesini imkânsız kabul ediyordu. Düşünceleri şöyledir: *“Sen onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı”*²⁴¹ âyetinde belirtildiği şekilde, Allah müminlerin kalplerini birbiriyle kaynaştırmamış, müminler bunu kendi irâdeleriyle yapmışlardır. *“Fakat Allah size imânı sevdirdi ve onu gönüllerinize sindirdi”*²⁴² âyetinde belirtildiği üzere, Allah müminlere imânı sevdiren, onu kalplerinde süsleyip sindirmez, keza Kur'anda *“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürledi”*²⁴³, *“Aksine, küfürleri sebebiyle Allah onların kalplerine mühür vurmuştur”*²⁴⁴ ve *“Onların önlerine bir set, arkalarına da bir set çektik”*²⁴⁵ âyetlerinde geçen tab' ve hatm (mühürleme), set çekme ve benzeri ifâdelerin Allah'a izâfe edilmesine son derece muhaliftir. Yazık, bu zât nelere inanıyor? Kur'an'da mevcut lafızlar ve bunların Allah tarafından vahyedilmiş olduğunu inkâr etmeyi mi? Böyle ise küfrünü açıkça ortaya koymuş olmaktadır. Yoksa Allah'a nisbet edilen bu lafızların zâhirî anlamlarını ve bunların te'vil edilmesi gerektiğini mi? Sonuncusu mensup olduğu fırkanın düşüncesidir. Hişâm'a göre arazlar Allah'ın hâlık olduğuna delâlet etmez, arazların delil olması da

²³⁹ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 477-478.

²⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.**, s. 59-62; Şehristânî, **a.g.e.**, s. 68-70.

²⁴¹ Enfal, 8/ 63.

²⁴² Hucurât, 49/7.

²⁴³ Bakara, 2/7.

²⁴⁴ Nisâ, 4/155.

²⁴⁵ Yâsin, 36/ 9.

doğru değildir. Allah'ın yaratıcılığına ancak cisimler delil olabilir. Bu düşüncesi de oldukça gariptir.²⁴⁶

Ona göre İmâmet, fitne ortaya çıktığında ve insanlar birbirine düştüğü esnada akdedilemez. Ancak ittifak, sulh ve selâmet anında gerçekleştirilir. Ebu Bekir el-Asam ve mensupları da bunun gibi imâmetin herkesin katılacağı ve reyini belirteceği icmâ ile gerçekleşebileceğini söylemişlerdir. Hişâm bu ifâdesiyle biatın fitne günlerinde yapıldığı, bütün sahâbenin icmâi bulunmadığı ve her grubun da bulunduğu ihtilaf hali üzere kalması sebebiyle, Ali b. Ebi Talib'in imâmetine dil uzâtmaktadır. Ona göre cennet ve cehennem halen yaratılmamıştır. Çünkü halen faydalanan veya zarar gören kimseler içinde bulunmadığına göre, yaratılmasında bir fayda yoktur. Bu düşünce daha sonra Mu'tezile için bir inanç esası olarak devam etmiştir. Muvâfâtı yani kişinin son durumuna göre imânının değerlendirilmesi görüşünü benimseyen Hişâm, imânın ölümüne kadar devam etmesi gerektiğini belirterek, bütün ömrü boyunca Allah'a itaât eden kimsenin, bir kebîre ile bile olsa, Allah onun amelini boşa çıkaracak bir günahla geleceğini biliyorsa, o kişi Allah'ın vadine layık olamaz, aksi de böyledir, şeklinde görüş beyan etmiştir. Allah kâfiri yarattı ifâdesine karşı çıkan Hişâm, kâfirin insan ve küfürden mürekkep olduğunu, Allah'ın insanı yarattığını ve fakat küfrü yaratmadığını belirtmiştir. Peygamberliğin işlenen amelin karşılığı olduğunu, dünya devam ettiği sürece peygamberliğin de devam edeceğini ileri sürmüştür. Eş'arî'nin Abbâd'dan nakline göre Allah'ın ezeli olarak söz söyleyen veya söylemeyen olması belirtilemez, mütekellim olarak da isimlendirilemez.²⁴⁷

10-Câhızıye

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö. h. 250) mensuplarıdır. Mu'tezile'nin önde gelenlerinden olan Câhız, çok sayıda eserin de müellifidir. Felsefecilerin yazdığı birçok kitabı okuyup düşüncelerini kendi düşünceleriyle mezcetmiş, onlardan aldığı birçok fikri belâgatli ibarelerle ve ustalıklı bir üslupla takdim etmiştir. Mutasım ve Mütevekkil zamanında yaşayan Câhız, bazı konularda ana gruptan ayrılmıştır: Bütün maarif (bilgiler) tabiat gereği zarurîdir, hiçbiri beşerin fiillerinden değildir. Kulun irâde dışında bir kesbi yoktur. Sümâme'nin dediği gibi fiilleri de tabiat gereği ortaya çıkar. İrâde'nin aslını ve onun bir tür araz olduğunu inkâr ettiği

²⁴⁶ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 213.

²⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.**, s. 59-62; Şehristânî, **a.g.e.**, s. 68-70.

nakledilir. Ona göre sehiv yahut unutma hali failden zail olup, yaptığını bilir hale gelmesi halinde, kişi gerçekten irâde sahibidir. Bir başkasının fiili konusuyla ilgili irâde ise, nefsin ona meyletmesidir. Bu arada, tabiatçı filozofların düşündüğü üzere cisimlerin tabiatını ortaya koyarak, onlara mahsus fiiller bulunduğunu belirtmiş, cevherlerin bulunmaması durumunun muhâl, ortadan kalkmalarının ise câiz olmayacağını ifâde ederek, arazların değıştiklerini ilâve etmiştir.²⁴⁸

Cehennemliklerin cehennemdeki azapları ebedî olmayıp, onlar ateşin tabiatına intikal edeceklerdir. Câhız, cehenneme kimse girmemiş olsa bile ateşin tabiatının, kendine layık olanları cezbetmek olduğunu belirtmiştir. Onun bu konudaki mezhebi sıfatların nefyi hususunda felsefecilerin mezhebi, kaderi isbat edip hayrın ve şerrin kuldân olduğunu isbat konusunda Mu'tezile'nin mezhebidir. Ka'bi'nin nakline göre Câhız, Allah'ın, fiillerinde sehiv ve cehil bulunmaması, mağlup ve mahkûm olmasının câiz olmayacağı manâsında, mürîd olmakla vasıflandırılacağı görüşündedir.²⁴⁹

11-Hayyâtıyye ve Ka'biyye

Ebu'l- Kâsım b. Muhammed el-Ka'bi'nin hocası Ebu'l-Hüseyin b. Ebi Amr el-Hayyât'ın (ö. h. 300) mensuplarıdır. Her ikisi de Bağdat Mu'tezilesi'nden olup aynı düşüncelere sahip bulunmakla birlikte, Hayyât, madûmun bir şey olduğunu isbat konusunda aşırılık göstermiştir. Ona göre şey, bilinen ve kendisinden haber verilir, cevher âdem (yokluk) halinde de cevher, araz da yokluk durumunda da arazdır. Bunu bütün cins ve sınıflar için teşmil ederek, siyah adem halinde de siyahtır, ancak onun varlık özelliği, yahut varlığını veya hudusunu gerektiren özellikler bulunmamaktadır. Madûm için sübut kelimesini kullanan Hayyât, Allah'ın sıfatlarının nefyi hususunda ashâbı yani Mu'tezile ile aynı düşüncededir. Keza kader, sem' ve akıl konularında da onlarla hemfikirdir.²⁵⁰

Ka'bi hocasından bazı konularda ayrılmıştır. Buna göre; Allah'ın irâdesi Allah ile kâim olan bir sıfat değildir, Allah da lizâtihi mürîd değildir, irâdesi bir mahalde olan yahut mahalde olmayan hâdis bir irâde de değildir. O'nun mürîd olduğu söylenince, bundan kastedilen âlim, kâdir, fiilinde icbar edilmeyen ve fiilinde isteksiz olmayandır. Allah'ın, fiillerinde mürîd olduğu söylenince bundan anlaşılan,

²⁴⁸ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 99.

²⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.** , s. 59-62. ;Şehristânî, **a.g.e.** , s. 68-70.

²⁵⁰ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.** , s. 207; 275.

O'nun fiillerini ilmi gereğince yarattığıdır. Kulların fiilleri konusunda mürîd olduğu söylendiği zaman bundan murat, o fiilleri emrettiği ve onların yapılmasından razı olduğudur. Allah'ın semî ve basîr olduğu hususundaki sözü de buna racidir. Buna göre Allah semîdir denildiği zaman duyulacakları bilir, basîrdir denildiği zaman ise görülecekleri bilir manâsındadır. Allah'ın görülmesi konusunda nefyetme ve muhâl sayma itibariyle ashabının görüşündedir fakat onlar Allah'ın, zâtını ve diğer görülecek şeyleri gördüğünü belirterek, bunu müdrik olmasının âlim olması üzerine zaid olduğunu ifâde ettiler. Bunları reddeden Ka'bî, Allah zâtını ve görülecek şeyleri görür dendiğinde, sadece bunları bilir anlamında söylendiğini belirtmiştir.²⁵¹

12-Cübbâiyye ve Behşemiyye

Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab el-Cübbâî (ö. h. 303) ve oğlu Ebu Hâşim Abdüsselam'ın mensuplarıdır. Her ikisi de Basra Mu'tezilesi'nden olup bazı konularda Mu'tezile'den, bazı hususlarda da birbirlerinden ayrıldılar. Müştereken ayrıldıkları noktalar şöyledir: Her ikisi debir mahalde bulunmayan hadis irâdeler isbat ederek Allah'ın bunlarla mürîd olarak mevsuf bulunduğunu iddia ettiler. Keza Allah zâtını ululamak istediğinde, bir mahalde bulunmayan tazim ile zâtını yüceltir. Bunun gibi Allah âlemi ifna etmek istediği zaman yine bir mahalde bulunmayan fena ile yok eder. Bu sıfatların en hususî vasıfları bir mahalde bulunmadığından dolayı Allah'a râcidir. Arazlardan ibâret olan yahut mahalli olmayan, araz hükmünde bulunan mevcutların isbatı; cevherlerden ibâret olan yahut cevher hükmünde olup mekânı bulunmayan mevcutların isbatı gibidir.²⁵² Bu düşünce felsefecilerin mezhebine yakındır, zira onlar bir mahalde ve mekânda bulunmayan cevher niteliğinde bir akıl düşüncesi ortaya koymuşlardır ki nefsi külliyye ve ukulü mufârîka da böyledir.²⁵³

Her ikisi de Allahu Taâlâ'nın bir mahalde yarattığı kelâm ile mütekellim olduğunu iddia ettiler. Onlara göre kelâmın hakikati, parça parça sesler ve bir arada düzenlenmiş harflerden ibârettir; mütekellim ise, kelâmın kendisi ile kâim olduğu kimse değil, kelâmı yapan kişidir. Cübbâî, özellikle Allah'ın her okuyucunun Kur'an okuması esnasında, kendisi için kıraat mahallinde bir kelâm yaratır, şeklindeki sözü ile bağlı olduğu mezhep mensuplarına muhalefet etmiştir. Kendisi o halde

²⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, **a.g.e.**, s. 59-62. ; Şehristânî, **a.g.e.**, s. 68-70.

²⁵² Öz, Mustafa, **a.g.e.**, s. 106.

²⁵³ Meşkûr, Cevad, **a.g.e.**, s. 108;78-80.

okuyucunun okuduğu Allah'ın kelâmı değildir, ondan işitilen de kelâmullâh değildir, şeklinde ilzâm edilince, o da makul olmayan ve daha önce duyulmamış bulunan aynı mahalde iki kelâm isbatı demek olan yukarıdaki dūřüncesini söylemiştir.²⁵⁴

---

²⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. şehristânî, **a.g.e.** , s. 59-62. ; şehristânî, **a.g.e.** , s. 68-70.

SONUÇ

Müslümanlar, Hz. Peygamber döneminde karşılaştıkları sorunları ona sorarak çözüme kavuşturuyorlardı. Bizzat Peygamber tarafından çözüme kavuşturulan ilk sorunlar Müslümanlar arasında herhangi bir ayrılığın oluşmasını engelliyordu. Hz. Peygamber'in vefâtı sonrasında ise Beni Saide sakifesinde toplanan Müslüman toplumu ilk olarak hilâfet meselesinde ihtilâfa düştüler. Daha sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel ve Sıffin olayları ve bu savaşlarda ölen ve öldürülenlerin dinî açıdan durumlarının ne olacağı nam verileceği tartışılmaya başlandı ve giderek Müslümanlar arasındaki ihtilâflar birbirini tekfir edecek dereceye geldi.

Fetihler sonucu ülke topraklarının genişlemesi, değişik kültürlerle olan münasebetler, batı dünyasındaki felsefi eserlerin tercüme edilmesi Müslümanların farklı düşüncelerine ve ihtilâfların artmasına neden oldu. Mu'tezile mezhebi, Hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıkmış, dördüncü asrın sonlarına kadar varlığını korumuştur. Bu zaman zarfında İslam coğrafyasında epey yankı uyandıran Mu'tezile hakkında iyi ya da kötü pek çok şey söylenmiştir.

Hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıkan Mu'tezile, felsefenin de tesiriyle akla büyük önem vererek hür düşüncenin temsilcisi olmuş ve İslam dünyasının Rönesans'ı olarak tabir edilebilecek bir dönemin ortaya çıkmasına büyük katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Mu'tezile nakli akla uydurmaya çalışarak İslam dinini korumak ve zındıklara karşı gelmek amacını gütmüştür. Mu'tezile'nin İslam dini ve akidesine, ayrıca İslam tefekkürüne karşı yerine getirdiği hizmetler gerçekten takdire şayandır. O, bir taraftan Müşebbihe, Haşviyye, Râfızıyye ve Mürcie gibi İslam akidesini tehdit edici iç cereyanlara karşı durmaya çalışmış, diğer taraftan da fethedilen yerlerde tanışılan yabancı din ve kültürlerle karşı İslam dini ve akidesini savunma görevini üstlenmiştir.

İslam Mezhepleri Tarihi içerisinde bu kadar öneme sahip olan Mu'tezile Şehristânî'nin dikkatini çekmiş, bu vesileyle çalışma alanına girmiş ve bu mezhep hakkında çok detaylı ve önemli bilgileri kaleme almıştır. Ardından bıraktığı eserler sayesinde hem Mu'tezile hem de diğer mezhepler hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Şehristânî bu yönüyle İslam camiası içerisinde önde gelen önemli şahsiyetlerden biridir. Şöhreti daha ziyade dinler ve fırkalar tarihçisi olması

şeklinde temayüz etse de felsefe, tefsir, hadis, sosyoloji, Kelâm ve Mezhepler Tarihi gibi alanlarda da önemli bir bilim adamıdır. Vucuda getirdiği eserlere bakıldığında bu tesbitin ne denli doğru olduğu müşahade edilecektir. VI/XII Yüzyılda Şehristan, Harizm, Horasan, Bağdat ve Nişabur gibi dönemin önemli ilim ve kültür merkezlerinde yaşamış, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî okulunun yöntemine bağlı kalarak fikirlerini ortaya koymuş ve eserlerinde bunları çekinmeden yansıtmıştır.

Şehristânî'nin doğup büyüdüğü ve ilim yönünden geliştiği coğrafya Anadolu Selçuklu ve Harizmşahlar'ın hâkim olduğu bölgelerdir. I/XII. Yüzyılda bu bölgeler ilim, fikir ve kültürel yönden oldukça hareketli bir durumdadır. Bilhassa Nizamiye Medreseleri'nin kurulmasıyla birlikte Ehl-i Sünnet çizgisinde ilmî ve fikrî yaşamın daha da arttığı ve canlılık kazandığı aşikârdır. Şehristânî özellikle bu ilim merkezlerinden Bağdat Nizamiye Medresesi'nde hocalık görevini yapmakla bu havayı fazlasıyla solumuş biridir.

Şehristânî, İslam camiası içerisinde tarafsızlık yönünden din, mezhep, felsefi hareketlerin görüşlerini oldukları gibi koyup analizini okuyucuya havale eden birkaç önemli simalardan biridir. Bu vaziyet miladî onikinci yüzyılda birçok kişinin birbirini birtakım şeylerle itham ettiği, karaladığı ve itibarlaştırmaya çalıştığı bir zeminde başka fikir, görüş ve düşünce sahipleri hakkında tarafsız bir şekilde olabilmeyi sağlama ve sonradan gelecek olan nesillere doğru bilgileri taşıma namına çok önemli bir harekettir. İşte bu erdemli hareketi ve davranışı göstermeyi Şehristânî başarmıştır ve birçok ilim adamına bu noktada örnek teşkil etmiştir.

Şehristânî, özellikle dinler, mezhepler ve felsefi hareketler hakkında önemli bir bilgi birikimine sahiptir. Onun bu yönünün olması sebebiyle toplum nezninde haklı olarak elde ettiği itibarı hazmedemeyen bazı kesimler tarafından birtakım suçlamalara maruz bırakılmıştır. Felsefe'nin karanlıklarında gezinen, Şîî, batınî gibi suçlamalar karşısında Ehl-i Sünnet'in görüşü üzerinde olduğunu her daim ortaya koymuştur.

Hülâsa Şehristânî, Eş'arî çizgide Ehl-i Sünnetin inancını hem felsefi hem de dinî delilleri ortaya koymaya çalışmış ve bu şekilde Mezhepler Tarihi'ndeki yerini almıştır. el-Milel ve'n-Nihâl'in müellifi Şehristânî'ye göre Mu'tezile kollarını 15 başlık altında, on beş fırka şeklinde kaleme alıp incelemiştir. Vâsılıyye, (1) Huzeyliyye, (2) Nazzâmiyye, (3) Hâbıtıyye, (4) Hadîsiyye, (5) Bişriyye, (6) Muammeriyye, (7) Murdâriyye, (8) Sumâmiyye, (9) Hişâmiyye, (10) Câhızıyye, (11)

Hayyâtıyye, (12) Kâ'biyye, (13) Cubbâiyye, (14) Behşemiyye, (15) şeklinde ele almıştır. Şehristânî, temel meselelerde Mu'tezile fırkaları arasında farklılığın olmadığını fakat bazı ayrıntılarda uyuşmazlığın veya farklılıkların olduğunu ifade etmektedir.

Şehristânî, Mu'tezile'nin Usûl-ü Hamse'sinin İslam'ı bu iç ve dış tehditlere karşı koruma gayretinin bir sonucu olduğunu savunur. Az önce de bahsettiğimiz bu beş prensibi hatırlatması açısından Şehristânî'ye göre Mu'tezililerin elbirliğiyle savundukları ve kabul görmesine çalıştıkları “*beş temel prensip*” onlarla muhalifleri arasında geçen şiddetli tartışmaların neticesinde ortaya çıkmıştır. “*Tevhid*” prensibi Mücessime ve Müşebbihe'ye karşı bir reddiye olarak ortaya çıkmıştır. Adalet prensibi Cehmiyye'ye; Va'd ve Va'îd prensibi Mürcie'ye; el-Menziletu beyne'l-menziletayn prensibi de Mürcie ve Haricîlere karşı bir reddiye olarak ortaya çıkmıştır.

Şehristânî, giriştiği bu mücadelelerde devletin ve halifelerin de desteğini arkasına alan Mu'tezilenin hızla gelişmiş ve geniş bir alana yayıldığını ifade etmektedir. Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Allâf, Câhız ve Nazzâm gibi Mu'tezile ricâli; sapkınları, zındıkları, materyalistleri ve düalistleri reddeden birçok kitaplar yazmışlardır. Sadece kitap yazmakla da kalmamışlar, bu mezheplerin adamlarıyla fikrî mücadelelere, münâkaşa ve münazaralara da katılmışlardır. Halifeler de bu ilim ricâlini, zındıklara karşı çekilmiş bir kalkan olarak gördükleri için, onların bu ilmî ve fikrî mücadelelerini desteklemişlerdir.

Şehristânî, Mu'tezile'nin, ilmî manâda da İslamdüşünce dünyasına veya düşünce tarihine çok şey kazandırdığını ifade etmiştir. Nasları aklî yöntemlerle tefsir etme usûlü, ilm-i kelâm, ilm-i belâgat, ilm-i cedel ve münazara onların tesis ettiği birçok âlim tarafından kabul edilmiştir. Şehristânî göre: Mu'tezile'nin yıkılış sebeplerine bir göz attığımızda, onların bu saydığımız iyi özellikleri ve hizmetlerinde dengeyi kaçırıp önce insanların gözlerindeki itibarlarını yitirdiklerini daha sonra da tamamen tarih sahnesinden çekildiklerini görüyoruz. Şöyle ki, Mu'tezile İslam'ı savunurken başvurduğu aklî tefsir ve te'villerde zaman zaman aşırı gitmiş, bu durum ilim ehlinin onları şiddetle eleştirmesine yol açmıştır. Ayrıca, arkalarına devletin desteğini de alarak i'tizâlî prensiplerini zorla kabul ettirmeye çalışmaları halk arasında huzursuzluk ve hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Zamanla devletin de desteğini yitiren Mu'tezile, günahıyla sevabıyla böylece tarihe karışmıştır.

İnsan hürriyetine bu kadar değer veren ve hocalarına muhalefet ederek doğmasının yanında, kendi hocalarına reddiye yazacak kadar, özgürlükçü olan Mu'tezile mezhebinin mihne olayları ile anılması büyük bir çelişki oluşturmaktadır. Muâtezile mezhebinin çöküşünün de bu olaylarla birlikte halk nezdinde itibarını kaybetmesi sonucu başlaması gösteriyor ki, bu çelişki Mu'tezile'ye pahalıya mal olmuş, bu tarihten sonra zaman zaman parlansa da hiçbir zaman eski gücüne erişememiştir. Kelâm ilminin doğuşunda büyük etkisi olmuş, İslam dünyasında Rönesans olarak değerlendirebileceğimiz parlak dönemin müessiri olarak görülen Mu'tezile mezhebinin, bu hadiselerle neden olmayıp, hâlâ İslam dünyasının içinde aktif olarak sorunlara çare üretilmesine katkı sağlamasını ve yeniliklere vesile olmasını arzu ederdik. Fakat tarih, Mu'tezile'nin yaptığı bu hatayı affetmeyip mezhebi, tozlu sayfalarına gömerken, bütünüyle olmasa da hala bazı görüşlerinin yaşatıldığı gerçeğinin de unutulmaması gerekir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Muhammed, er-Râzî, **İtikâdât**, nşr. A.Sami en-Neşşâr, Kahire, 1402/1982.

Akoğlu, Muharrem, **Mihne Sürecinde Mu'tezile**, İz Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2006.

Albert Nasrî Nader, **Felsefet'ül Mu'tezile**, c. , I, Mısır, 1950.

Ay, Mahmut, **Mu'tezile ve Siyaset**, Pınar Yay. ,1. Baskı, İstanbul, 2002.

Aydınlı, Osman, **İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yay. 7. Baskı, Ankara, 2018.

Bulut, Halil İbrahim, **İslam Mezhepleri Tarihi**, DİB. Yay. , 2. Baskı, Ankara, 2016.

Büyükkara, Mehmet Ali, Mazlum Uyar, İlyas Üzüm, Melmet Dalkılıç, v.diğ. **İslam Mezhepleri Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yay. 3. Baskı, Eskişehir, 2012.

Çelebi, İlyas, “**Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri**” Kelâm Araştırmaları Dergisi, II, sayı: 2, 2004.

Çelebi, İlyas, “**Mu'tezile**”, DİA, TDV Yay. , c. , XXXI,1. Baskı, İstanbul, 2006.

Çelebi, İlyas, “**Usûl-i Hamse**”, DİA, c. , XLII, İstanbul, 2013.

Çubukçu, İbrahim Agâh; **Mu'tezile ve Akıl Meselesi**, A. Ü. İ. F. Dergisi, Ankara, 1. Baskı, 1964.

Dalkılıç Mehmet, Ömer Aydın, **Makalatü'l-İslamiyyin Ve İhtilafü'l-Musallin**, İlk Dönem İslam Mezhepleri, Kabcacı Yay. , İstanbul, 2005,

Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkâhir el-Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanü'l-Firkati'n-Naciye Minhum**, thk. Muhammed Fethi en-Nâdî, Dârü's-Selâm, Kahire, 2010.

Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkâhir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV, Yay, Ankara, 2005.

Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen en-Nîsâbü'rî, **el-Mesâil fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdîyyîn**, nşr. Ma'n Ziyâde Rıdvân es-Seyyid, Beyrut, 1979.

Ebu Zehra, **İslam'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, Çev. Sıbgatullâh Kaya, Şurâ Yay. , 1. Baskı, İstanbul, trz.

Ebu Zehra, Muhammed, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Çev. E.Ruhi Fıglalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, 1970.

Ebû Zehra, Muhammed, **Mezhepler Tarihi**, Çev. Sıbgatullâh Kaya, 1. Baskı, İstanbul, 1993.

Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, eş-Şehristânî, **Dinler ve Mezhepler Tarihi**, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2006.

Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, thk. Muhammed Abdulkadir el-Fadil, Beyrut, Elmektebetü'l Asriyye, c. , I. 2011.

Ebu'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, trc. Mustafa Öz, Ensar Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2005.

Ebü'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, el-Eskalânî, **el-Câmiu's-Sağır**, c. ,III, Kahire, 1312/1894.

Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, **et-Tabsîr fi'd-din ve temyîzü'l fırakati'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikin**, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1983.

Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî **el-Milel Ve'n-Nihâl Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi**, çev. Mustafa Öz, yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, , Litera Yay. , İstanbul, 2008.

Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'ari, **Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin**, thk. Neîm Hüseyin Zerzûr, Elmektebetü'l Asriyye, c. , I, Beyrut, 2009.

El-Cüveynî, İmamu'l-Harameyn, **el-İrşad ilaKavati'i'l-edilleti fi Usuli'l-İ'tikad**, nşr. M. Y. Musa, A. Abdulhamid, Mısır, 1369/1950.

Fahreddin er-Razî, **İ'tikâdâtu firaki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn** (nşr. Muhammed M. El-Bağdadî), Beyrut, 1407/1987.

Faruddin er-Râzî, **İ'tikâdâtu firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, thk: Ali Sami en-Neşşâr, Kahire, 1938.

Fıglalı, Ethem Ruhi, "**Hâricîler**", DİA, c. , XVI, İstanbul, 1997.

Fıġlalı, Ethem Ruhi, **Çaġımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul, Şa-To İlahyat Yay. , 2001.

Fıġlalı, Ethem Ruhi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, TDV, Yay. Ankara, 2005.

Gölcük, Şerafettin, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, İstanbul, 1979.

Harman, Ömer Faruk, “**Şehristânî**”, DİA, TDV, Yay. , c. , XXVIII, İstanbul, 2010.

Hatip el-Baġdâdî, **Tarihu Bağdad**, (Daru'l-Kütüb el-ilmiiyye), c. , VII, Beyrut, trs.

Işık Kemal, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, A. Ü. Basımevi, 1967.

Işık, Ayhan, Abdülkâhir El-Baġdâdî'nin **El-Fark Beyne'l-Fırak'ın Metodu ve Muhtevası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

İbn Hazm, **el-Fasl fi'l-milel ve'l-ahvâi ve'n-nihâl**, Beyrut, c. , IV, 1406/1986 2004.

İrfan Abdülhamit, **İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları**, Çevr.: Saim Yeprem, Marifet yay. , İstanbul, 1983.

İrfan, Abdülhamid, **İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları**, Trc. Saim Yeprem, Mârifet Yay. 1. Baskı, İstanbul, 1981.

Kadı Abdülcebbar, **el-Muġni**, mlf, Çelebi, İlyas İA, TDV. c. , XXX, İstanbul, 2005.

Kılavuz, A. Saim, "**Adi**" md. , DİA,

Kutlu, Sönmez, “**Mürchie**”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006.

L. A. Nallino, “**Buhûs fi'l-Mu'tezile ve Aslu Tesmiyetihe**” et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-hadârati'l-İslâmiyye, trc. ,A. Bedevî, Beyrut, 1980.

Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Red** (nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî), Bağdat 1388/1968.

Mâtürîdî, **Kitâbu't-Tevhid**, tahkik: Bekir Topaloġlu-Muhammed Aruçi, Ankara, 2003.

Meşkûr, Cevad, **Mezhepler Tarihi Sözlüğü**, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez, Ankara Okulu, Ankara, 1. Baskı, 2011.

Nesefî, Ebu'l-Muim, **Bahru'l-Kelam** Çev. Cemil Akpınar, 1.Baskı, Konya, 1977.

Nevbahtî, **Firaku's-Şia** (nşr. Hellmut Ritter), İstanbul, 1931.

Öz, Mustafa, **Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü**, Ensar Neşr. , 1. Baskı, İstanbul, 2012.

Öz, Mustafa, “**Ca'd b. Dirhem**” ,TDV, İA, c. , VI, İstanbul, 1992.

Öz, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, Ensar Neşr. , 4. Baskı, İstanbul 2011.

Reşid el-Hayyûn, **Mu'teziletü'l-Basra ve Bağdâd**, Daru'l-Hikme, c. , I, London, 1999.

Sa'd b. Abdullah el-Kummî, **Kitâbü'l-makâlât ve'l-firak** (nşr. Muhammed Cevad Meşkûr), Tahran, 1963.

Sarikaya, M. Saffet, **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Rağbet Yay. , 7. Baskı, İstanbul, 2018.

Şehfur b. Tahir b. Muhammed Ebû Muzaffer el-İsferâyînî, **et-Tebşîr Fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fırkatu'n-Naciye Ani'l Fıraki'l-Hâhkîn**, thk: Kemal Yusuf Hut, Beyrut, 1973.

Şehristânî, **el-Milel ve'n-nihâl**, (A.A. Mihnâ-A.H. Fâ'ûr), Beyrut, c. , I, 1410/1990.

Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, trc. Öz, Mustafa, Ensar Yay. , İstanbul, 2005.

Şemsu'd-din al-Makdisî, **Ahsen at-Takasım fi Ma'rifeti'l-Akalim**, Leiden, 1324/1906.

Tâceddin Es-Sübki, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**, c. , I, Kahire, 1383/1964.

Topaloğlu, Bekir, **Kelam İlmine Giriş**, Damla Yay. 1. Baskı, , İstanbul, 1981.

Turhan, Kasım, **Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri**, İfav Yay. , 1. Baskı, İstanbul, 2003.

Ünal, Bülent, Sabri Yılmaz, Hasan Hüseyin Ballı, v.dğr. **İslam Mezhepleri Tarihi**, DEUZEM Yay. 2. Baskı, İzmir, 2013.

Watt, Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fığralı, 1. Baskı, İstanbul, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki, “**Halku'l-Kur'ân**”, DİA, , c. , XV, İstanbul, 1997.

Zühdi Hasan Cârullâh, **el-Mu'tezile**, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Türas, c. , I, Beyrut, 1410/1990.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı: Zeynep RENÇBER

Uyruğu: Türkiye

Doğum Yeri ve Tarihi: Tel: Akşehir

E-posta: f_zehra51@hotmail.com

Yazışma Adresi:Şırnak MEB

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
İlk Öğretim	Akşehir İlköğretim Okulu	
Lise	Akşehir İmam Hatip Lisesi	2007
Lisans	İstanbul İlahiyat Fakültesi	2011
Yüksek Lisans	Şırnak Üniv. Sosyal Bil. Enst.	2019

İŞDENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2011	Şırnak MEB	Öğretmen